

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ



Електронско издање

http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаци

Руководилац издавачке делатности
Доц. др Гордана Ђигић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ
Департман за социологију

Редакција

Годишњака за социологију

Проф. др Драгана Захаријевски, уредник

Проф. др Бранислав Стевановић

Проф. др Данијела Гавриловић

Проф. др Горана Ђорић

Доц. др Гордана Стојић, секретар

Доц. др Јелена Петковић

Адреса

Филозофски факултет у Нишу

18000 Ниш

Ђирила и Методија 2

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Од 2005-2011. *Годишњак за социологију* је излазио једном годишње.

Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316

ISSN 1451-9739

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година XIV/21 (2018)



Ниш 2018.

PERIODIKA

Series
Annuals

Faculty of Philosophy, Niš
Department for Sociology

Annual Report - Sociology

Editorial Board

Dragana Zaharijevski, Editor
Branislav Stevanović
Danijela Gavrilović
Gorana Đorić
Gordana Stojić, Secretary
Jelena Petković

Address

Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

САДРЖАЈ

Анна Мантарова СОЦИО-КУЛТУРНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ СТАВОВА ПРЕМА ИЗБЕГЛИЦАМА У БУГАРСКОЈ	7
Петре Георгиевски УНИВЕРЗИТЕТСКО ОБРАЗОВАЊЕ ИЗМЕЂУ ТЕНДЕНЦИЈЕ СТВАРАЊА ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА И МАРКЕНТИШКЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ СТВАРАЊА ВИСОКООБРАЗОВНЕ РАДНЕ СНАГЕ	21
Бранислав Стевановић УЛОГА ЈАВНОСТИ И ЈАВНОГ МЊЕЊА У ДЕМОКРАТСКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ: ПРЕТПОСТАВКЕ И ПРОТИВРЕЧНОСТИ	35
Весна Д. Милтојевић КУЛТУРА МИРА И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ – УТОПИЈА ИЛИ СТВАРНОСТ НА БАЛКАНУ	53
Ивана Божић Миљковић ТРАНСФЕР САВРЕМЕНИХ ТЕХНОЛОГИЈА И ЗНАЊА И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА ПРОМЕНУ ПРИВРЕДНЕ СТРУКТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ	67
Слободан Миладиновић ОБРАЗОВАЊЕ ПРЕД ДИГИТАЛНИМ ИЗАЗОВОМ	81
Теодора Матић ПОЈАМ ОТВОРЕНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ: УНАПРЕЂЕЊЕ САРАДЊЕ СРБИЈЕ И ТУРСКЕ НА ПОЉУ НАУКЕ И ОБРАЗОВАЊА	99
УПУТСТВО АУТОРИМА	

CONTENTS

Anna Mantarova	
SOCIO-CULTURAL DETERMINANTS OF ATTITUDES TOWARDS REFUGEES IN BULGARIA	7
Petre Georgievski	
UNIVERSITY EDUCATION BETWEEN THE TENDENCY OF CREATING INTELECTUALS AND MARKET TENDENCY OF CREATING HIGHER EDUCATED WORKING LABOR	21
Branislav Stevanović	
THE ROLE OF PUBLIC AND PUBLIC OPINIONS IN DEMOCRATIC COMMUNICATION: PREREQUISITES AND CONTRADICTIONS	35
Vesna Miltojević	
CULTURE OF PEACE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT – UTOPIA OR REALITY IN THE BALKANS	53
Ivana Božić Miljković	
TRANSFER OF MODERN TECHNOLOGIES AND KNOWLEDGE AND ITS INFLUENCE ON THE CHANGE OF THE ECONOMIC STRUCTURE IN REPUBLIC OF SERBIA	67
Slobodan Miladinović	
EDUCATION BEFORE THE DIGITAL CHALLENGE	81
Teodora Matić	
NOTION OF OPEN CIVILIZATION: IMPROVING THE COOPERATION BETWEEN SERBIA AND TURKEY IN THE FIELD OF SCIENTIFIC RESEARCH AND HIGHER EDUCATION	99
AUTHOR GUIDELINES	

Anna Mantarova
Institute for the Study of Societies and Knowledge
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria

UDK 316.6-054.73(497.2)
Original scientific paper

SOCIO-CULTURAL DETERMINANTS OF ATTITUDES TOWARDS REFUGEES IN BULGARIA

Summary: The paper examines the perceptions and assessments of the refugee crisis in Bulgaria and the attitudes of the population towards refugees. The first part presents the situation in Bulgaria as a part of the refugee flow route to Western Europe – size and dynamics of the refugee flows and the socio-demographic profile of the asylum seekers. The state of society as a background in which assessments and attitudes towards refugees are formed is also outlined. The second part describes the attitudes of the population towards refugees and perceptions about the risks associated with their presence in the country. The differences of opinions between the country as a whole and the places with refugee camps are highlighted.

The analysis is based on statistical data provided by SAR and results of two empirical sociological surveys, conducted in December 2017 – one nationally representative and another one – in two areas with refugee camps.

Key Words: Refugees, Value Systems, Attitudes towards Refugees, Social Distances, Social Risks.

Introduction

Bulgaria's geographical location along the route leading from the Middle East to Europe has made it a path for migrants moving towards Western Europe in the last 5-6 years. And although this is not one of the most frequently used routes, the migrant pressure here being less than in some neighboring countries, Bulgaria has nevertheless been seriously affected by the immigration wave. In 2013, the number of asylum applications registered in our country grew dramatically, and continued at high rates in the next two years as well. After the agreement concluded between the EU and Turkey, the pressure on our southern border decreased considerably. Yet the total number of people applying for asylum in our country in the period 2011 – 2017 was 64,011. Refugee status was granted to 17,022 of them; and humanitarian protection status, to 6,834.

Among arrivals between the start of 2011 and the end of 2017, the largest numbers came from Syria (20,372), followed by Afghanistan (19,437) and Iraq (1,4191). As for the social-demographic characteristics of immigrants, the available information indicates a strong disbalance in each cross-section. More than half are aged from 18 to 34 years; second in proportion are those between 15 and 18. The structure by sex is also very asymmetrical: the share of men is between 68 and 84 percent. A differentiation by age indicates that the asymmetry between the two

sexes is especially strong in the age groups 14 to 18 and 18 to 34 – in the last three years, the men in these groups were between 83 and 95 percent. More than half have no education or only primary education, while those with higher education are approximately 4 percent.

In considering the quantitative parameters, however, we should have in mind that the statistics cover only the registered immigrants. The number of those who have entered the country illegally and have moved towards Western Europe remains unknown. It is a telling fact that in 2017, according to data presented in the media (dnes.dir.bg/news/migranti-bezhanskiat-natisk-evropa-26914215), 1,616 people were found staying in the country illegally, and 406 people who had not registered at entry were caught leaving the state boundaries. Thus, more than two thousand people had succeeded in entering Bulgaria without being noticed. Nobody can say how many more have similarly crossed the border and have been moving through, or have already left, the country. It also remains unknown how many of the registered have remained here and how many have continued on to Western Europe.

Regardless of how precise the indicated numbers are, the migrant stream has certainly engendered, and continues to engender, problems and is posing serious challenges for the country, including long-term risks. At present, when there are no pressing material issues connected with migrants, it is necessary to take a broader view on the integration of those who wish to remain in the country and those who will be obliged to come here under various decisions and relocation programs. The attitudes of the local population is of crucial importance for their acceptance and integration into society. It is thus imperative to know these attitudes, to identify their determining factors, to outline the profile of people holding different attitudes.

Theoretical framework

To define the concept of “refugee”, we must turn to official international and national documents. One fundamental international document relevant to refugees is the so-called Geneva Convention of 1951. It defines the refugee as a person who, “owing to well-founded fear of being persecuted for reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group or political opinion, is outside the country of his nationality and is unable or, owing to such fear, is unwilling to avail himself of the protection of that country; or... is unwilling to return to it.” (UNHCR 2010: 14). It is a person who meets the criteria for refugee status of the United Nations High Commissioner for Refugees and the requirements for protection accorded by UNHCR, regardless of whether he or she comes from a country that has signed the Refugee Convention of 1951 or the Protocol for the Status of Refugees of 1967, or whether he or she is recognized as a refugee by the host country under some of these documents (International Organization for Migration 2004: 52).

In recent years, however, a looser usage of the term has become widely prevalent. Although imprecise, it is largely used to designate the immigrants coming to Europe from Asia and Africa regardless of whether they have the respective status

or at least meet the conditions for obtaining such status as defined by the Geneva Convention. In this text, our analysis is focused on the people who have entered Bulgaria without the documents required from citizens coming from countries outside the EU and who have applied for asylum; along with the widely used term “refugee”, we will also use the term “immigrant”, which is appropriate in this case.

Attitudes is a complex phenomenon consisting of a wide range of components. In this case, they are identified through answers to questions such as: “Should immigrants be allowed in the country and be permitted to stay, and under what conditions should this be done? What should the state provide for them? How do you assess the current immigration policy? Where should their children go to school? After obtaining the right to legal sojourn, should they have equal rights with local citizens? Should the use of hate speech and aggressive behavior towards them be permissible? Et cetera.

The question as to the determinants of attitudes towards immigrants is widely present in sociological research. These determinants are evidently dependent on the simultaneous effect of a number of stable and situational factors. In the literature related to attitudes towards immigrants (of whom refugees are a particular case), the *influential factors* include:

- the perception of threat connected with the arrival and presence of immigrants in the country;
- the local population’s experience of inter-group (inter-cultural) contacts;
- the socio-demographic characteristics of the population in the host country.

An overview of the relevant literature shows that the threats (expectation of negative consequences from the arrival and presence of immigrants) are generally divided into *real (economy-related)* and *symbolic (related to values)* (Riek et al. 2006; Scheepers et al. 2002; Sniderman et al. 2004; Stephan & Renfro 2002). The competition for resources between the national majority and minority groups, and the perception of this competition, are related to the *material threats* (Esses et al. 200; Quillian 1995; Sidanius & Pratto 1999). They include economic goods, political power, and the physical welfare of the majority. The *symbolic threats* include the perception that immigrants have different beliefs, worldview and moral values, and that this is a threat to the values and symbols of the majority (Stephan & Renfro 2002; Sears & Henry 2003).

In recent years, the so-called contact theories have become increasingly influential as regards the understanding of prejudices and the perception of symbolic threats involved in attitudes towards immigrants (Petigrew & Tropp 2011; McLaren 2003). As the number of immigrants in Bulgaria is not significant enough, the kind of questions about contacts with immigrants asked in other countries cannot be expected to yield enough information to establish correlations. Though we have asked questions about personal/professional contacts with immigrants, the objectively determined quantitative limitation of the answers asserting the existence of such contacts has not made it possible to draw grounded conclusions. Our interest is aimed at attitudes towards the immigrants coming from the Middle East and Africa (who are Muslims

in their large majority). In view of this specific context, our research sought to find somewhat different, but relevant information: the occurrence of contacts between the immigrants and local Muslims, and the reflection of such contacts on attitudes. Such interaction is possible and indeed inevitable in Bulgarian settlements that have a considerable local Muslim population. That is why we gathered information about the existing religious confessions and the religious homogeneity, or heterogeneity, in the respondents' settlements.

Socio-demographic characteristics are another group of factors pointed out in relevant literature as influencing attitudes towards immigrants. Of course, it is interesting to know the influence of sex, age, education, social-group affiliation, ethnicity, religious confession, place of residence, and material status. But in our study, assuming the hypothesis that a wider range of personal characteristics will also be influential, we included questions that bring information about the degree of the respondent's satisfaction with his/her material status and life in general, as well as a set of questions related to the life goals, life strategies, and value system of the respondents. We emphasized the importance attached by respondents to values fundamental to the EU and relevant to the topic of immigrants and refugees; the information obtained from this line of questions will be the focus of the analysis presented below.

Results

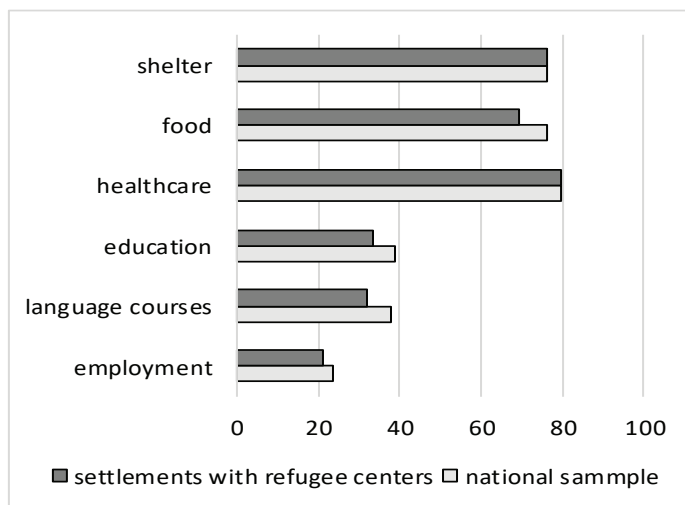
The large amount of information obtained from the survey cannot fully be presented and analyzed within the limits of this text. That is why, I will dwell only on some aspects of the attitudes towards immigrants, on their variations and correlation with basic EU values such as ethnic and religious tolerance, freedom of movement, equality of different cultures, solidarity, and equality between people. Comparison of variations in attitudes depending on the importance the respondents attach to certain values will be between the positions "very important" and "somewhat unimportant", because the extreme position "not at all important" has been indicated by a very small number of respondents and its inclusion in the analysis would be inappropriate.

In order to establish the stances regarding the state's commitments to immigrants, a number of services that the state can offer to satisfy various important human needs were presented for assessment.

The findings show that, despite the poor material situation of a large part of the local population (by self-assessment, 24.7 percent of the respondents evaluated it as "bad" and 37.2 percent as "satisfactory"), between three fourths and four fifths of the respondents support the view that the state should provide for the basic needs of refugees, including shelter, food, healthcare.

Figure 1

In your opinion, should the state provide:



But the share of positive answers falls drastically with regard to some additional services – language training, education, employment, although these are very important for the adaptation and integration of people in the host society. The comparison between information from the nation-wide sample survey and surveys in regions with refugee centers shows insignificant difference that are at the borderline of statistical significance.

Table 1

What should the state provide for immigrants and the degree of importance attached to basic values

	Shelter	Food	Healthcare
National sample	76,5	76,3	79,9
Ethnic and religious tolerance	V=0,065	V=0,059	V=0,099
very important	80,6	80,1	81,1
unimportant	73,5	73,9	86,4
Equality of different cultures	V=0,071	V=0,082	V=0,133
very important	80,8	82,4	83,4
unimportant	78,5	76,4	85,0
Solidarity	V=0,086	V=0,102	V=0,086
very important	82,6	83,6	83,1
unimportant	76,6	75,3	84,4
Equality between people	V=0,186	V=0,186	V=0,180
very important	85,5	84,8	86,2
unimportant	71,8	73,6	83,6

But there are differences in responses based on certain characteristics of the respondents, including some values and especially the importance they attach to equality between people (Cramer between 0,180 and 0,186). It is interesting to note that with regard to the provision of healthcare, there is no substantial correlation with values; evidently, general humane attitudes are decisive in this case.

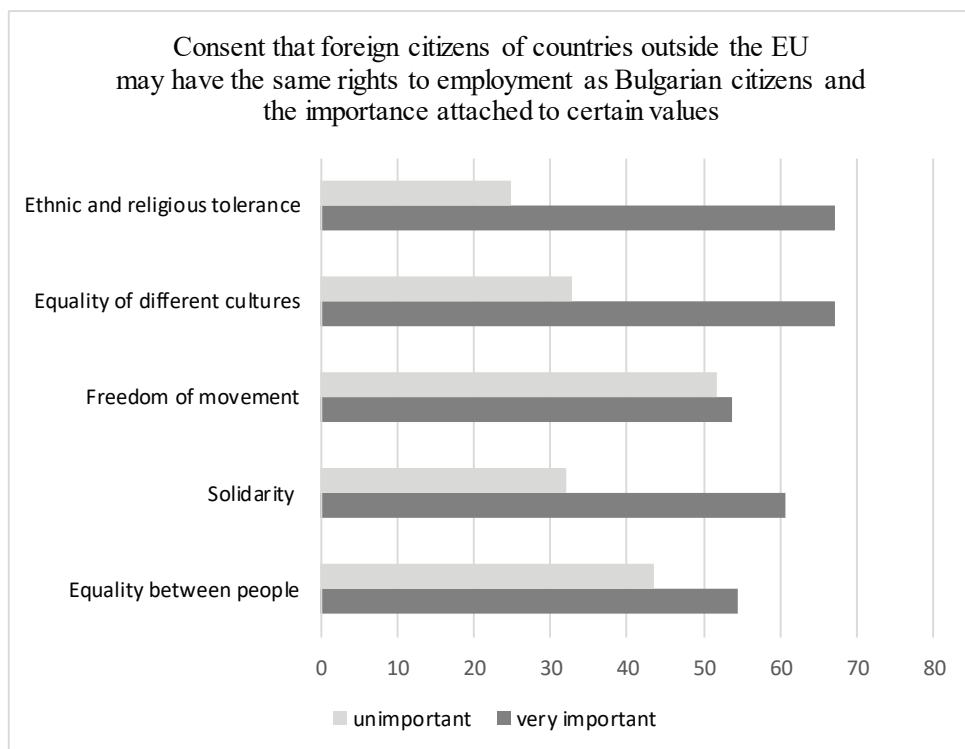
With regard to provision of additional services, the impact of values systems is considerable. The coefficients are quite high, especially for the correlation with solidarity (Cramer between 0,321 and 0,292), ethnic and religious tolerance (Cramer between 0,311 and 0,260), equality of different cultures (Cramer between 0,300 and 0,210). Respectively, the differences between the shares of people who have given one answer or the other amount to tens of percentage points. Those who support the Bulgarian state's providing education are 39.1 percent. Among people for whom solidarity is very important, the percentage is 59.2, and among those for whom it is unimportant, it is three times smaller, at only 18.2 percent. With regard to providing language training, the strongest support comes from people for whom ethnic and religious tolerance is very important – 62.1 percent, compared with only 21.6 percent among those for whom it is not very important. Regarding service least supported by respondents – state assistance for immigrants to find employment – 45 percent of those for whom solidarity is important are “for” it, while the positive answer is given by averages of 23.6 percent and 7,8 percent of those for whom solidarity is unimportant.

Table 2
 What should the state provide for immigrants
 and the degree of importance attached to basic values

	Education	Language courses	Employment
National sample	39,1	38,0	23,6
Ethnic and religious tolerance	V=0,260	V=0,311	V=0,292
very important	58,3	62,1	43,7
unimportant	23,5	21,6	11,7
Equality of different cultures	V=0,210	V=0,300	V=0,243
very important	49,7	56,3	36,3
unimportant	24,1	18,0	9,8
Solidarity	V=0,294	V=0,292	V=0,321
very important	59,2	57,8	45,0
unimportant	18,2	16,9	7,8
Equality between people	V=0,124	V=0,159	V=0,126
very important	46,0	46,2	29,4
unimportant	29,4	23,9	13,8

Regarding the right to employment in the country, it is justified to say that discriminatory attitudes are present here.

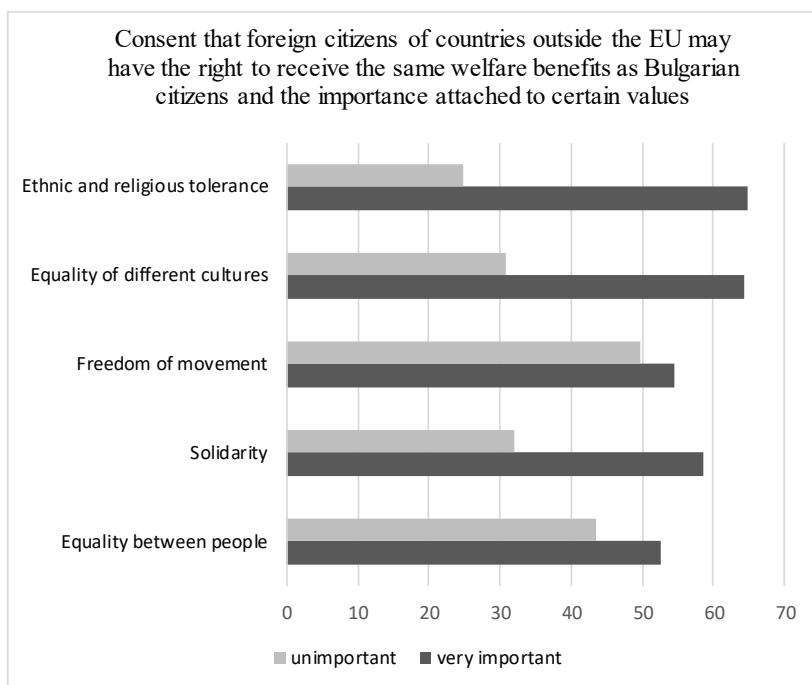
Figure 2



They are evident in connection with the question as to whether non-EU citizens legally residing in the country should have the same right to employment as Bulgarian citizens. A negative response was given by 48.1 percent of respondents in the national sample and by 61.7 percent in the regions where refugee centers are located. As for the correlation with values, they are distinctly present for ethnic and religious tolerance ($V\ 0,321$), equality of different cultures ($V\ 0,300$) and solidarity ($V\ 0,214$).

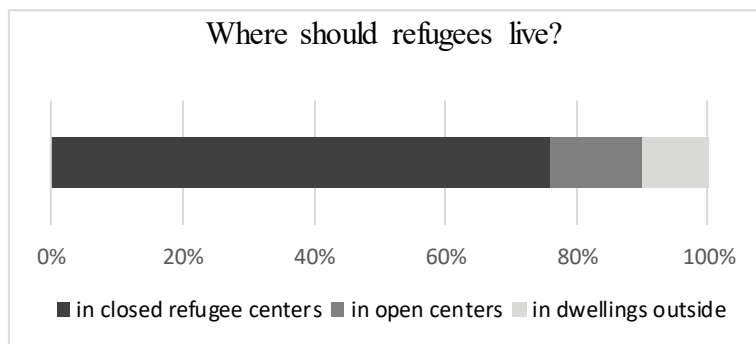
The question regarding the right to receive welfare benefits also yields strongly divided opinions. 50.3 percent of respondents support the idea that refugees should have as much right to this as Bulgarian citizens, while the other half are against it. In regions with refugee centers, the discriminatory attitudes are even more prominent. Only 37.6 percent of the respondents are in support of such equality of rights. The findings show considerable differences depending on supported values, especially the values of equality of different cultures, ethnic and religious tolerance, and solidarity.

Figure 3



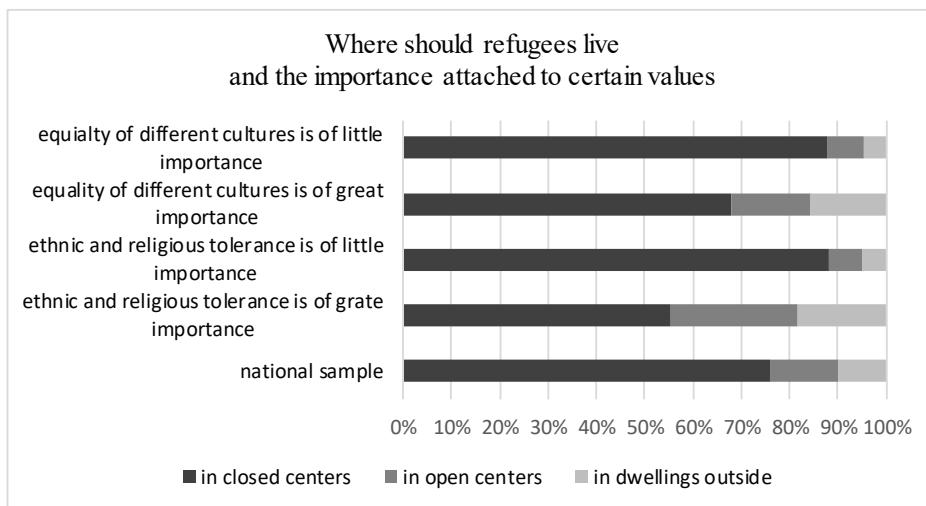
Regarding the question where refugees should live, the prevalent opinion is that they should reside in closed refugee centers.

Figure 4



A comparison between the results of the nation-wide survey and the surveys in settlements with refugee centers does not indicate statistically significant differences. As for the correlation with values, it is distinctly evident with regard to equality of different cultures and is particularly strong for the value of ethnic and religious tolerance.

Figure 5

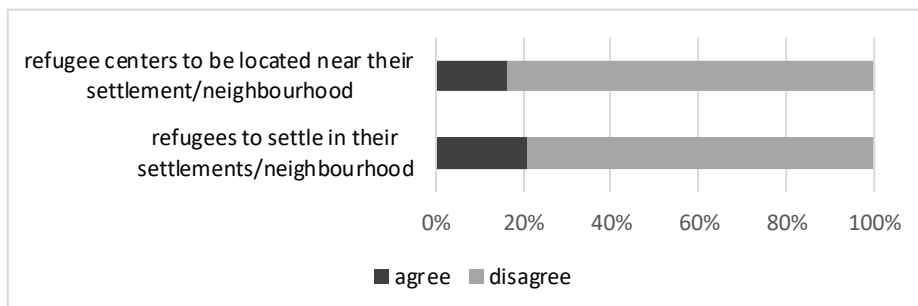


Among the respondents for whom ethnic and religious tolerance is not important, the share of people answering that refugees must live in closed centers is 88.3 percent, while among those for whom this value is important, the share is considerably smaller, 55.2 percent. The shares of those who support lodging immigrants in dwellings outside the refugee center are respectively 4.9 and 18.4 percent, where the average for the national sample is 10.1 percent.

Reluctance for spatial proximity is evident in the answers to the questions as to the respondent's willingness to have immigrants/refugees settle in the settlement (neighborhood) and for a refugee center to be established near to the respondent's place of residence. In the national sample, positive answers to these two questions were given by 20.7 percent and 16.3 percent respectively.

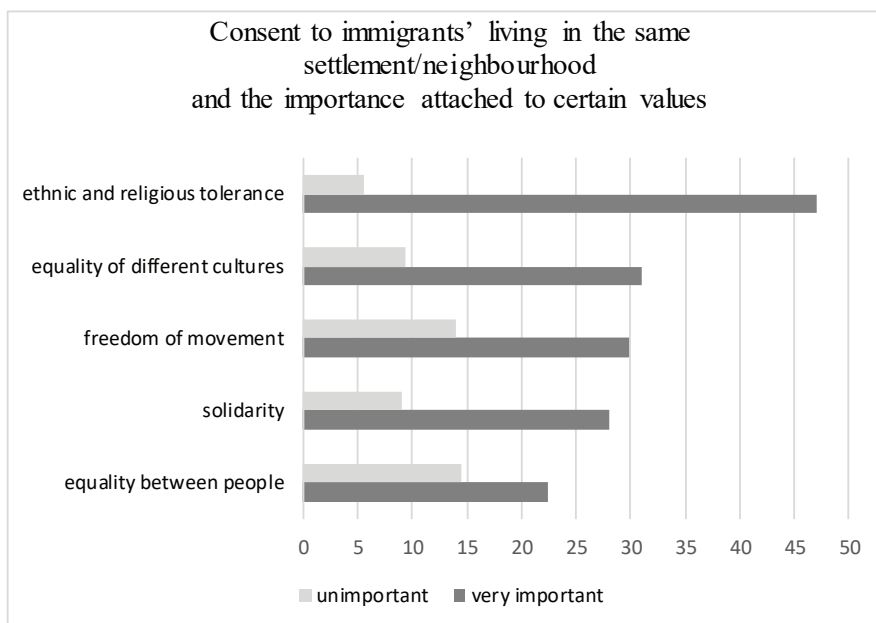
Figure 6

Consent to spatial proximity to immigrants



A discriminatory attitude is distinctly present with regard to living with immigrants in the same settlement/neighbourhood. The strongest determining factors for this are, in first place, the perception of a threat, especially threat to one's security. The correlation with values is prominent.

Figure 7



There are evident correlations between expressed attitudes and the acceptance of fundamental EU values such as ethnic and religious tolerance ($V=0,386$), equity towards different cultures ($V=0,210$), solidarity and free movement of people, goods and capital ($V=0,168$).

With regard to education for children of immigrants, the survey data indicate polarized opinions. According to 57.9 percent of the respondents, these children should study in separate classes. There is no significant statistical difference between the responses in the national sample and in the settlements with refugee centers. For this question, there is an evident correlation with the importance attached to free movement of people, goods and capital ($V=0,210$) and ethnic and religious tolerance ($V=0,175$). But even among those who support these values, over 40 percent of the respondents assert these children should study separately.

Significant differences depending on values can be also be observed in the approval of action in assistance to immigrants or action against immigrants. The data show that with regard to approval of action in support of the immigrants, its strongest connection is with the value of ethnic and religious tolerance. Nearly half the people for whom this value is very important support the collection of various donations, and more than one third are in favour of taking part in voluntary

activities for helping refugees. To the contrary, those for whom this value is not important respond positively nearly six times less often. In second place is the value of solidarity. Regarding action to prevent the entry of immigrants into the country, its highest correlation, though not as high, is with the value of equality of different cultures, and immediately following it, the value of ethnic and religious tolerance.

Table 3
Approval of actions in support of, or against, immigrants
and the importance attached to certain values

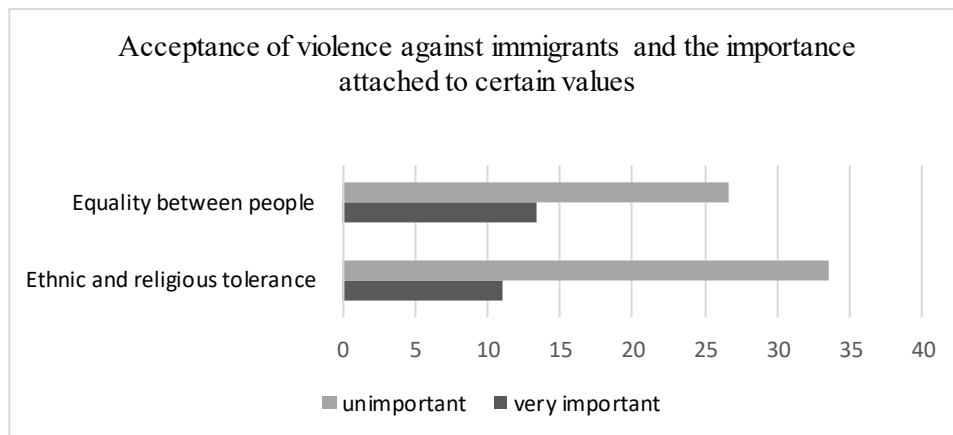
	Collecting donations for immigrants	Voluntary work to help immigrants	Petitions against the acceptance of immigrants	Peaceful action against the acceptance of immigrants
National sample	26,1%	21,1%	26,7%	31,0%
Ethnic and religious tolerance	V=0,209	V=0,283	V=0,142	V=0,144
very important	46,8%	40,4%	13,8%	18,7%
unimportant	6,8%	6,8%	38,3%	40,7%
Free movement	V=0,144	V=0,146	V=0,115	V=0,118
very important	36,7%	31,6%	24,9%	28,0%
unimportant	13,5%	10,1%	24,3%	27,7%
Solidarity	V=0,178	V=0,156	V=0,131	V=0,106
very important	43,1%	36,7%	19,4%	24,8%
unimportant	9,8%	8,4%	37,7%	39,9%
Equality of different cultures	V=0,155	V=0,147	V=0,150	V=0,154
very important	37,8%	31,6%	16,1%	22,3%
unimportant	12,8%	9,4%	33,6%	37,3%
Equality between people	V=0,078	V=0,078	V=0,103	V=0,110
very important	29,0%	22,3%	17,8%	22,0%
unimportant	21,1%	20,2%	34,9%	39,4%

The observed correlations lead to the conclusion that people's attitudes and actions are motivated by their perception and assessment of cultural (including religious) differences and their stance on the matter.

The respondents were asked to state their opinion on hypothetical cases: immigrants have been attacked and beaten in the street. The two proposed options were: "The immigrants are to blame – they should have stayed in their countries", and "Violence is never justified". The first option was supported by approximately one fifth (19.9 percent) of the respondents. A look at the values factor shows a connection with ethnic and religious tolerance (V=0,191) and equality between people (V=0,121). Among respondents for whom ethnic and religious tolerance are very important, nearly half fewer express chose the first answer. The more universal values evidently have a dominant role in this case.

Figure 8

Acceptance of violence against immigrants and the importance attached to certain values



Conclusion

Regardless of the EU summit meetings and the optimistic statements made there, the relocation of immigrants arriving in Europe remains an open question. It is not clear when and what decisions will be made and to what extent they will be implemented. But it would not be realistic to expect that no immigrants will arrive in Bulgaria. The example of Western Europe, where second and third generation immigrants have proved to be a problem, shows the great importance of the issue, and its relevance for the national security and integrity of societies. Hence, we should start thinking and acting now in a middle-term and long-term perspective. The existing discriminatory attitudes towards the recently arrived immigrants are a serious obstacle to their integration and may potentially lead to their isolation, encapsulation and marginalization, with all the risks that this involves, such as radicalization and extremism. In view of this, it is imperative to know the determining factors of these attitudes and to conduct purposeful policies and programs for the dissemination and internalization of universal values, of tolerance and good will towards the “others”, of respect for their legal rights.

Note

The data used in this article are drawn from the social survey “Social Aspects of Contemporary Migration Processes”, conducted in December 2017 in the framework of the project Social Environment and Deviations: Sustainable Correlations and Situational Influences. Deviations in the Context of Contemporary Migration Processes (team leader Prof. DSc A. Mantarova).

The survey is nationally representative of the population of people above the age of 18; for the sake of comparison a second survey was conducted in the town of Harmanli and Vrazhdebna (neighbourhood in Sofia) – two settlements where refugee centers are located.

Literature

- Brown, R. & Hewstone, M. (2005) “An integrative theory of intergroup contact”. In: M. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (37), 255–343. San Diego, CA: Academic Press.
- Esses, V., Dovidio, J., Jackson, L. & Armstrong, T. (2001) “The immigration dilemma: The role of perceived group competition, ethnic prejudice and national identity”. *Journal of Social Issues* 57 (3), 389-412.
- McLaren, L. (2003) Anti-immigrant prejudice in Europe: Contact, threat perception, and preferences for the exclusion of immigrants. *Social forces*, 81, pp. 909-936.
- Pettigrew, T., & Tropp, L. (2011) *When groups meet: The dynamics of intergroup contact*. Philadelphia, PA: Psychology Press.
- Quillian, L. (1995) “Prejudice as a response to perceived group threat: Population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe”. *American Sociological Review* 60, 586–611.
- Riek, B. M; E. W. Mania, and S. L. Gaertner. Intergroup threat and outgroup attitudes: A meta-analytic review. *Personality and Social Psychology review*, 10 (4), 2006. 336-353
- Scheepers, P., Gijsberts, M; & Coenders, M. (2002) Ethnic exclusion in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 18, 17-34.
- Sears, D. & Henry, P. (2005) “Over thirty years later: A contemporary look at symbolic racism and its critics”. In: M. P. Zanna (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*, pp. 95 – 150. New York: Academic Press.
- Sidanius, J. & Pratto, F. (1999) *Social Dominance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sniderman, P. M., L. Hagendoorn, and M. Prior (2004) Predisposing factors and situational triggers: exclusionary reaction to immigrant minorities. *American Political Science Review* 98 (1), 35-49.
- Stephan, W.& Renfro, C. (2002) “The role of threat in intergroup relations”. In: D. M. Mackie and E. R. Smith (Eds.) *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* 191–207. New York: Psychology Press.
- UNHCR (2010) *Convention and Protocol relating to the Status of Refugees* Geneva: UNHCR. <https://www.unhcr.org/3b66c2aa10.pdf>
- http://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/published_docs/serial_publications/Glossary_eng.pdf

Анна Мантарова

СОЦИО-КУЛТУРНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ СТАВОВА ПРЕМА ИЗБЕГЛИЦАМА У БУГАРСКОЈ

Сажетак: У раду се истражује перцепција и процена избегличке кризе у Бугарској и ставови становништва према избеглицима. У првом делу рада представљена је ситуација у Бугарској као делу избегличког тога ка Западној Европи – обим и динамика тока избеглица и социо-демографски профил тражилаца азила. Описано је такође стање у друштву као основа на којој се формирају оцене и ставови према избеглицима. Други део рада описује ставове становништва према избеглицима и перцепцију ризика који се повезују са њиховим присуством у земљи. Истакнуте су разлике у мишљењима између земље у целини и места у којима су смештени избеглички кампови.

Анализа се заснива на статистичким подацима Државне агенције за избеглице и резултатима два социолошка емпиријска истраживања, спроведена у децембру 2017. године – једна на национално репрезентативном узорку и друго у две области у којима су смештени кампови за избеглице.

Кључне речи: избеглице, вредносни системи, ставови према избеглицима, социјална дистанца, социјални ризици.

Петре Георгиевски
Универзитет „Св. Кирило и Методије“
Филозофски факултет, Институт за социологију
Скопље, Македонија

UDK 37.014.4:378
Original scientific paper

УНИВЕРЗИТЕТСКО ОБРАЗОВАЊЕ ИЗМЕЂУ ТЕНДЕНЦИЈЕ СТВАРАЊА ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА И МАРКЕНТИШКЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ СТВАРАЊА ВИСОКООБРАЗОВНЕ РАДНЕ СНАГЕ

Сажетак: Последњих неколико деценија врше се радикалне реформе универзитетског образовања, не само у земљама бивше Југославије, него и у земљама Европе. На европском нивоу, али и на нивоу земаља Балкана, пре више од деценије и по реформске промене почеле су са Болоњском декларацијом и увођењем ЕСПБ, што је у извесном смислу довело до редукције Хумболтовог (Humboldt) модела универзитетског образовања, чији је основни циљ био стварање не само стручњака него и интелектуалца. Према америчком професору Христову Њуфилду (Christopher Newfield) „мерила за изградњу европског универзитетског простора више су инспирисана манама (недостацима), него квалитетима америчког система универзитетског образовања“. Болоњској реформи претходило је неолиберално маркетиншко гледиште о универзитету као предузећу чији је циљ да производи стручњака, односно високообразовану радну снагу и знања која тражи тржиште рада у „друштву знања“. Погрешна је теза да универзитетско образовање треба да се прилагођава тржишту рада, већ треба да буде обрнуто. Због чега? Ове реформске тенденције довеле су до дисперзије универзитетских институција, појаве и ширења приватних универзитета, али и до опадања квалитета образовања: фрагментације знања, комерцијализације и девалоризације универзитетских диплома.

Чиниоци неуспеха досадашњих образовних реформи у систему образовања су многобројни и различити по својој природи, почевши од тога да се приликом концепирања и спровођења реформи не води рачуна о друштвеноисторијском контексту и образовној традицији у појединим земљама, преко тога да претходно нису спроведена истраживања и одговарајуће евалуације до тога што се „није (се) чуо довољно глас главних актера: студената, родитеља и наставника“ (А. Хергрејвс).

Права реформа универзитетског образовања је она која омогућује стварање стандарда висококвалитетне наставе, стандарда селекције не само студената него и асистената и професора, а све то утемељено на научном истраживању, високим стандардима у избору у наставно-научна звања и на аутономији универзитета. Тако засновано и развијано универзитетско образовање представља најважнији фактор економског одрживог развоја, друштвеног и културног напретка земаља које имају такво квалитетно образовање на свим степенима и, посебно, на универзитетском.

Кључне речи: Хумболтов модел универзитета, Болоњска реформа високог образовања, неолиберална идеологија образовања, комерцијализација образовања, приватизација универзитетских институција, чиниоци неуспеха образовних реформи.

Увод

Последњих неколико деценија врше се радикалне реформе универзитетског образовања, не само у земљама бивше југословенске федерације, него и шире у земљама Европе и света. Као по правилу, реформе образовних система су повезане са реформама и променама у економији и у политичким системима. То је и разумљиво с обзиром на то да је образовни систем сваке појединачне земље део друштвеног система и значајније промене у било ком подсистему одражавају се јаче или слабије и на остале друштвене подсистеме. Посебно су те промене у образовним системима корените, без обзира на позитивне или негативне последице, када се друштвени систем радикално мења од реалсоцијалистичког у транзицијски капиталистички систем као што се то десило почетком деведесетих година прошлог века са земљама бивше Југославије. Тако је, на пример, у транзицијском процесу, са приватизацијом привреде, дошло и до приватизације у средњем и још изразитије у високом образовању.

Међутим, реформске промене се не врше само у такозваним земљама у транзицији него и на глобалнијем плану, у земљама Европе и Европске уније. Оне су нарочито изазване процесом глобализације или „политиком глобализације“ (Бурдијеов израз) у контексту неолибералног капитализма. Свакако, није циљ овог чланка да детаљније расправља о главним аспектима и консеквенцама реформских промена на бившим југословенским просторима и у свету, него само да актуелизује и опише маркетиншку тенденцију високог образовања која се састоји у стварању високообразовне радне снаге, што је одступање од претходне тенденције засноване на Хумболтовом моделу високог образовања у контексту европске традиције високог образовања којом се истовремено у истој личности стварао стручњак и интелектуалац. Болоњски процес реформе високог образовања више је допринео јачању маркетиншке тенденције високог образовања и стварању послушне високообразоване радне снаге, него што је допринео интелектуализацији професија и развоју науке и критичког мишљења. Упоређивањем основних карактеристика Хумболтовог модела универзитетског образовања, неолибералне маркетиншке тенденције и Болоњске реформе високог образовања могуће је боље разумети наведене тенденције у високом образовању. Приликом овог упоређивања свакако треба увек имати у виду друштвени контекст појединих земаља у којима се врше образовне реформе.

Основне карактеристике Хумболтовог модела универзитетског образовања

Хумболтов модел универзитета имао је следеће основне карактеристике: *одличност наставе, оштра селекција међу кандидатима за студије и у току студија, истраживање и прецизније, повезаност истраживања и наставе и аутономија универзитета* која подразумева и друштвену одговорност универ-

зитета. Вилхем вон Хумболт (Humboldt) је, како наводи Д. Доленец, тврдио да држава има обавезу да осигура развој појединца, а у томе средишњу улогу игра образовање. Појединци, пак, према Хумболту, имају обавезу да своје таленте ставе у службу заједнице. образовање – *Bildung* – Хумболт је поимао као слободан развој појединца у складу с хуманистичким врједностима (Dolenec, 2008: 28), што на одређени начин представља неку врсту антиципације Марксове тезе изнете у *Манифесту комунистичке партије* (1848) да је „слободан развитак појединца (је) услов слободног развитака свих“.

Ову хуманистичку димензију Хумболтовог концепта универзитета потенцира и Конрад П. Лисман истичући да је „најважнији традицијски правац свеучилишта модерне, ослоњен на Шелинга (Schelinga), свакако неохуманистичко јединство што је Хумболт формулисао с обзиром на истраживачки рад и наставу, формулирао као битно обиљежје свеучилишта насупрот осталим истраживачким и образовним мјестима“ (Liesmann, 2009: 99). А које су остале истраживачке и образовне институције од којих се универзитет битно разликује? То се види из „меморандума *О унутрашњој и спољној организацији виших научних установа у Берлину ...* из 1809–10. године; Хумболту је – а то се често превиђа – било стало до новог одређења знанствене заједнице опћенито. Он је притом разликовао три институције: `академије` као мјеста чистог истраживачког рада; `свеучилишта` као мјеста истраживања и наставе и као организације које су у `тјешњем односу спрам практичног живота и потреба државе` и напослетку `беживотне институте`, како их је назвао Хумболт, а то су архиви, музеји, библиотеке итд., што их академије и свеучилишта требају користити и контролирати. Од тих знанствених института ваља, према Хумболту, разликовати гимназије и стручне средње школе које су надлежне за темељно хуманистичку наобразбу, односно за профињено професионално образовање. Унаточ близини свеучилишта и професионалног образовања коју је Хумболт уочавао и поспешивао, за њега се смисао и бит свеучилишта нису налазили искључиво у професионалној изобразби, него првенствено у раду на пољу знаности: у њеном развитуку и посредовању. То и само то, разликује свеучилишта од осталих истраживачких установа, с једне стране, и од свих других школа, с друге стране.“ (Liesmann, 2009: 99–100).

Овим инсистирањем на повезивању истраживања и наставе, као битне одреднице универзитета, Хумболт је настојао да превазиђе дуалитет настава – истраживање, сматрајући да универзитет не само да преноси знање студентима него и ствара ново знање, а само наука, односно научно истраживање, ствара ново знање. То ново знање на универзитету, према Хумболту, не стварају сами професори и њихови сарадници, него заједно професори и студенти. И студенти и професори на универзитету су једни због других, а сви су ту за науку. Хумболт је, дакле, захтевао равноправно партнерство професора и студената у духу науке, „добро знајући да су за то `слобода и осама` подједнако нужне као и `непрекидна, сама од себе изнова оживљавана, али неусиљена и ненамерава на сурадња` свих учесника у том процесу... За Хумболта је искрено занимање за знаност и њен даљи развитак од превасходног значаја, јер „чим се заправо

престане трагати за знаношћу, или ако себи умислимо да она не треба бити стварана из дубине духа, него се скупљањем може екстензивно низати, све је неповратно и заувек изгубљено“ (навод према Liessmann-u, 2009: 99–101).

Хумболтово инсистирање на трагању за научношћу путем истраживања значи – трагати за истином, што представља суштинску епистемолошку карактеристику универзитета како га је он поимао. Такође, то значи да истраживачи, професори и студенти укључени у процес истраживања и наставе критички и објективно размишљају, без обзира на њихова претходна схватања о друштвеним и политичким феноменима. Овим одредницама и карактеристикама универзитета, Хумболт је директно или индиректно утицао на схватање универзитета у чијем средишту ће бити научно истраживање и настава, развијајући критичко мишљење студената и, не само њихову стручну оспособљеност, него и оспособљеност да делују као интелектуалци. У овом смислу навешћу два примера. Први се односи на схватање и разумевање универзитета Карла Јасперса, изнето у његовој књизи *Идеја универзитета*. Наиме, он у овој књизи каже: „Ако образовање настаје на универзитету, оно је *научно образовање*. Ово је одређено ставом научности уопште и садржином наука које се у образовању налазе у првом плану. *Став научности* јесте више од стручног знања и стручног умећа. Он је способност да се, макар за тренутак, сопствена вредновања суспендују у корист објективног сазнања, да се од сопствене партије, од сопствене садашње воље, може отклонити поглед у корист непристрасне анализе чињеница“ (Jaspers, 2003: 41). Други пример који се односи на стварања интелектуалаца путем универзитетског образовања индиректно је у вези са захтевом Алена Турена за стварање актера. Он дословно каже: „Није приоритет у томе да располажемо политиком усмјереном према повећању националног производа или према извозу овог или оног производа или пак према иновацији. Приоритет треба бити у томе да се створе актери, треба повећати способност појединаца да буду актери. А да би се постало актером, ваља ићи путем субјекта и његових темељних људских права. Назовимо то хуманизмом, да бисмо га супротставили секуларизацији. Цијело се моје настојање своди на став да социологију више не производимо и да за политичко деловање постајемо неспособни ако не верујемо у стваралачког и ослободитељског актера“ (Touraine, 2017: 73).

Као што сам раније поменуо, Хумболтов модел универзитета такође карактеришу и остале димензије као што су аутономија и оштра селекција међу студентима, као и међу наставницима, према постигнутим резултатима. Касније, почевши од шездесетих година прошлог века, са „масификацијом“ универзитета, ослабљени су критеријуми „оштре селекције“ и студената, али и сарадника и професора. Међутим, касније утицајније дефиниције о аутономији универзитета водиле су рачуна о Хумболтовом поимању аутономије универзитета. Овом приликом само ћу навести две такве дефиниције. Прва се односи на „Изјаву о академској слободи, универзитетској аутономији и друштвеној одговорности“ са Међународне конференције у организацији UNESCO-а у Ници 1950. године: „1) право да се следи знање за себе свуда где нас потре-

ба за истином може довести; 2) толерисање различитих мишљења и слобода од политичког мешања; 3) обавеза да се промовишу, преко наставе и истраживања, принципе слободе и правде, човековог достојанства и солидарности, и развијају узајамну материјалну и моралне помоћ на међународном нивоу“ (према Mencinger-и, 1999). Друга утицајна дефиниција је Лука Вебера, ректора и професора емиритуса Универзитета у Женеви, према којој се универзитетска аутономија односи на одвојеност универзитета од утицаја државе, религије и пословних интереса. „Главна су подручја аутономије потпуно и искључиво право свеучилишта на одлучивање о властитом унутрашњем устројству и управљању, студијским програмима, избору запослених и студената, те трошењу финансијских средстава. Према Л. Веберу, историја је показала да аутономна свеучилишта остварују најбоље резултате, те да ограничавање аутономије доводи до друштвене стагнације, што су главни аргументи у прилог принципу свеучилишне аутономије“ (навод према Dolenc, 2008: 28). Алонсо Бореро Кабал, пак, евалуацију универзитета повезује са његовом аутономијом. Наиме, он истиче да је у случају универзитета, перманентна евалуација логично наставаљање делатности планирања и представља валидан аргумент његове аутономије. Уствари, право институција високог образовања јесте да одређују своје сопствене норме, које треба прво да докажу себи самима, пре него што се доказују пред друштвом и државом. Само тада оне могу с правом да траже своју аутономију, да буду признате и да не прихватају сервилност (Cabal, 1995: 216).

Уопште може се рећи да у Хумболтовом моделу универзитета постоји повезивање наставе и истраживања; затим симбиоза квалитетних предавања и учење из више извора и опширне литературе и општег и хуманистичког образовања; укључивање студената у истраживачке пројекте као и строжији критеријуми на испитима; студирање је трајало дуже времена, али је било темељније. То је студентима омогућавало да буду добро обучени за успешно обављање своје професије и да *критички* поступају према друштвеној стварности у којој живе, али и да се критички односе и на метаплану, тј. према својој професији и науци. На тај начин, овај модел универзитетског образовања истовремено је формирао професионалце и интелектуалце у истој личности.¹

Међутим, у ери неолибералног типа глобализованог капитализма у којем јача приватизација и тржишна привреда, јача и маркентиншка тенденција у образовању, посебно високом, чиме се одређене карактеристике Хумболтовог модела високог образовања редукују –више се образује за тржиште рада, стварајући високообразовану и послушну радну снагу која ће бити способна да се прилагођава брзим техничко-технолошким променама и захтевима профитног менаџмента.

¹ Сматрам да се може рећи да су универзитети у бишој Југославији били мање или више концепирани према Хумболтовом моделу универзитетског образовања (са изузетком периода од 1974–1990, са такозваном реформом „усмереног образовања“).

Маркентишка тенденција образовања – посебно
високог – и последице

Постоје велике разлике међу појединим земљама у погледу организације и стандарда универзитетског образовања, чак и у оквирима чланица Европске уније. С циљем да се ове разлике смање у ери глобализације, односно „политике глобализације“ (Бурдијеов израз) Европска унија је настојала преко Болоњске декларације да створи европски простор високог образовања, конкурентан америчком универзитетском образовању. Међутим, професор Христофер Њуфилд, са универзитета у Калифорнији Санта Барбара, јасно наглашава да је амерички универзитетски систем доживео велику промену. Наиме, током већег дела своје историје, универзитетски систем Сједињених Држава налазио се у служби економског и друштвеног прогреса за који је у Европи била задужена социјална држава. Ова улога друштвене интеграције постепено је напуштана, нарочито са доласком деснице на власт 80-их година прошлог века. На тај начин, према Христоферу Њуфилду, универзитет се данас сматра *извором радне снаге*, најамником у служби предузећа. Он додаје и то да су „мерила за изградњу европског универзитетског простора више (су) инспирисана манама него квалитетима америчког система“. У Сједињеним Државама једино важеће мерило јесте опасна класификација на „добре“ и „лоше“ универзитете. Вредност неког „колеџа“ углавном је дефинисана тешкоћама да се у њега уђе. Харвард и Станфорд, на пример, од 10 кандидата примају само једног. Те цифре које подстичу похлепу и импресионирају представом изврности коју носе у себи подижу вредност универзитета. Ипак, према речима Њуфилда, овај систем селекције мање гарантује глобални квалитет наставе, а више оправдава средства која се одобравају елитним образовним институцијама; оне сачињавају између једног и два процента од укупног броја универзитета. Данас смо суочени само са слабостима универзитетског здања, истиче Њуфилд и додаје: квалитетно образовање резервисано је само за најбогатије, инвестиције подржавају само брзо стицање дохотка, као и појава великог социјалног раслојавања, конкуренција која ствара додатне трошкове, концентрација средстава на врху пирамиде. Таква општа тенденција несумњиво представља победу за америчку десницу која је уништила амбицију да високо образовање постане својина читавог друштва (Newfield, 2007). И француски професор са Сорбоне, Кристоф Шарл, указује на чињеницу да су, од европског усклађивања које је дошло после Болоњске декларације из 1999. године, садржај и циљеви универзитетске политике претрпели комплетну промену. Првобитни хуманистички и духовни циљеви замењени су увођењем конкуренције по угледу на пословни и трговачки свет. Прихваћена без резерве, медијска промоција класификација универзитета у први план ставља економски приступ европском (и светском) високом образовању (Charle, 2007).

На тај начин, већ неколико деценија на делу је тенденција у САД-у и у Европи да се универзитет сматра предузећем које ствара послушну радну сна-

гу која служи за повећање профита. Ова високостручна радна снага у процесу студирања није припремљена широким знањима и културним вредностима, да би могла критички да размишља и подиже појединачне проблеме људи на ниво друштвене јавности с циљем њиховог решавања, што је једна од основних улога интелектуалаца, бар у Сартровом и Милсовом поимању овог појма, али и једна од основних карактеристика Хумболтовог модела универзитета. Школа и универзитет су, чак и у стручној литератури, почели да се третирају као предузећа која своје „производе“, тј. дипломиране студенте, треба да пласирају на тржиште рада. То, на пример, експлицитно долази до изражаја у књизи Дерек Бока под насловом *Универзитет на тржишту – Комерцијализација високог школства* (у издању Princeton University Press, 2003, преведена и на српски језик, 2005). Дакле, универзитет треба да се прилагођава тржишту рада, што је погрешна теза. Зашто? Због тога што се знања и иновације не стварају на тржишту рада него на универзитету; једино на универзитету се преноси, али и ствара ново знање.

Дерек Бок, као што показује поднаслов поменуте књиге, у средиште посматрања ставља проблем комерцијализације високог образовања. Он експлицитно наводи и узроке процеса комерцијализације у САД-у, одакле се тај процес проширио и на образовне системе у Европи и свету. Према њему, „комерцијализација има вишеструке узроке. Смањења у финансирању несумњиво су подстакла жељу за профитом код неких универзитета и катедри. Дух приватних подухвата и предузетништва, који је постао толико видљив осамдесетих година, охрабрио је и озаконио такве иницијативе. Неодређеност академских вредности још више им је отворила врата. Али ни један од ових подстицаја не би толико уродио плодом да није било изненадног повећања броја могућности за стицање новца, који је обезбедила технолошки префињенија економија базирана на знању“ (Бок, 2005:21).

Енглески социолог Ентони Гиденс сматра да су „комерцијализација и маркетинг у образовању одраз су снажног утицаја глобализације. Школе и факултети се налазе у процесу `реинжињеринга` готово на исти начин као пословна предузећа“ (Gidens, 2007: 516). Ипак, сматрам да је ово гледиште Гиденса делимично тачно, јер су комерцијализација и маркентишка тенденција школа и универзитета настале и као резултат шире идеологије неолибералног капитализма преко које се знање претвара у робу с циљем да се добије већи профит, па тако профит постаје циљ, а универзитетско образовање постаје средство за постизање тог циља. У овом смислу је и критика неолибералне идеологије и праксе образовања изнета у књизи *Глобални неолиберализам и образовање и његове последице* (Global Neoliberalism and Education and its Consequences, Routledge, 2009). У овој књизи Нико Хирт, поред осталих аутора, у поглављу 10 под насловом „Тржишта и образовање у ери глобализованог капитализма“ пише: „Ми улазимо у еру комерцијализације (merchandization) школа где ће се од њих очекивати да се више прилагоде потребама тржишта и затим покрену своју трансформацију у ново тржиште (Hirtt, 2009: 214). Суштину Хиртовог рада, редактори и уводничари поменуте књиге Д. Хил и Р. Кумар, сумирају

на следећи начин: „[...] у контексту велике економске неизвесности и повећане неједнакости, образовни систем је позван да се прилагоди, да задржи ефикасну економску конкуренцију у једном природном процесу: прво, са образовањем *радне снаге*; друго, са образовањем и стимулисањем *потрошача* и треће, са отварањем и освајањем тржишта. Уствари, у односу на образовни систем, могуће је да се говори о трострукој „меркантилизацији“ у свим његовим димензијама: меркантилизација наставних програма, меркантилизација организације, односно менаџмента, па чак меркантилизација педагошких метода“ (Hill, Kumar, 2009:8–9). Реакција на претварање школе и универзитета у предузећа појавила се у француској социолошкој литератури – да ове институције нису предузећа. Тако се каже у књизи Кристијана Лавела, што показује и њен наслов *Школа није предузеће* (у издању La Decouverte, Paris, 2003).

Без обзира на ове реакције у француској социолошкој литератури, ипак је у пракси преовладао маркентишки модел универзитета који је изазвао вишеструке последице. Овај модел универзитета запоставио је опште и хуманистичко образовање и оријентисао се више или мање на то да студенте оспособљава у вештинама са циљем да буду високо образована радна снага која ће бити послушна и прилагодљива потребама тржишта. Тиме се губи циљ научности и формирања критичког интелектуалца, што су били циљеви и захтеви Хумболтовог модела универзитета, изнети и у Јаспоровој књизи *Идеја универзитета*, о чему је претходно било речи. Ибрахим Вард истиче да је „модел маркентишког универзитета, осим етичких, покренуо (је) и политичка питања. Мишљење о општем добру све чешће се формира (или деформише) према финансиским интересима `стручњака`“ (Vard, 2001). Ови „стручњаци“ и добар део професора све више се претварају у бизнисмене, као што показује и наслов Вардовог чланка у *Le monde diplomatique* (март 2001), „Нови модел сарадње универзитета и приватног сектора – Професори као бизнисмени“. Овај тип професора не бави се више истраживањем истине и саопштавањем резултата својих истраживања јавности, већ се више бави стицањем финансијских средстава и наставом. У том смислу пишу амерички социолог К. Калхун и француски социолог М. Виевиорка: „Више од једног столећа у друштвеним су се знаностима, чини се, разликовале двије улоге или два лика: `професионалац` који води дијалог с колегама, који објављује искључиво у знаственим часописима, раскинуо је с `интелектуалцем` који судјелује у јавној расправи, који се изјашњава у медијима, у дотицају с политичким животом. У име свога статуса, свог академског положаја, поштовања везаног за његове радове, интелектуалац је располагао легитимношћу да се јавно изјасни и да евентуално пригрли неки политички табор“ (Calhoun, Wiewiorka, 2017: 39–40).²

² Међутим, кад је реч о овим типовима професора и научника, још крајем XVIII века Фридрих Шилер је (у приступном предавању у Јени 1789 године под насловом „Што јест и с којим се крајњим циљем проучава универзална историја?“), „[...] разликовао знанственика коме је стало до спознаје истине од оног плаћеног учењака којему није стало до вриједности истине, него само и једино до вредновања његове дјелатности“ (навод према Liessmann-у, 2009: 87). Лисман с правом додаје да „опис што га Шилер доноси у вези с тим плаћеним учењаком запањујуће и

Кратак осврт на критике Болоњске реформе високог образовања – у духу маркентишке тенденције у високом образовању

И након деценије и по спровођења реформе базиране на Болоњској декларацији, реформа високог образовања³ у оквирима европског образовног простора, и посебно у земљама балканског региона која се одвија у различном друштвеном контексту, није превазишла негативне последице наведене троструке меркантилизације универзитетског образовања. Универзитет је усмерен ка вештинама и „стручности“, а запостављена је научност и неговања критичког мишљења који воде ка сазнању истине. Противречности у високом образовању су се заостриле и довеле до следећих допунских последица: 1) фрагментација учења, учење на парче, тј. на делове скрипата, књига или учебника, без добијања целине сазнања о појави или догађају који су предмет проучавања; целина која се комада са модулима и са великим бројем курсева, чиме ишчежава заокружена целина одговарајуће науке (уз пут да кажем да Карл Јасперс у својој познатој књизи *Идеја универзитета* каже да студенти долазе на универзитет да студирају науку као целину, а не делове поједине науке); 2) добијање кредита и поена из предметних програма који нису толико значајни за кључне научне дисциплине и знања за истину доводе до духовног осиромашења студената што произлази из Европског система преноса бодова. То је добро приметно француски социолог Пјер Журде, професор на Универзитету Стендал – Гренобл III, у чланку „Криза националног образовања: шта убија француски универзитет“ (*Le monde diplomatique*, септембар, 2003).

Према Журдеу, једноставно говорећи – „универзитет је постао једна врста нове гимназије у којој се морате добро напрегнути да би студентима објаснили како да конструишу једну солидну реченицу“ (Jourde, 2003). Затим, Журде напомиње да универзитет подсећа на некакво градилиште које никада неће престати да то буде, тако да, уместо да је универзитетска зграда функционално место у коме се ради и живи, она подсећа на неку привремену грађевину која је у некој фази градње или поправке. Али, није само то проблем, према Журдеу, већ то што реформа високог образовања јесте перманентан процес и што „сваки министар, сваки министарски саветник, дода по једну своју идеју, смисли још једну додатну комисију, смисли неке своје мини реформе и сваки пут су

заstraшујуће точно одговара новом типу знанственог менаџера усмјереног на ефикасност који строго лучи корисно знање усмјерено на резултат од оних студија које `дух задовољавају само као дух`, објашњавајући другоспоменуто као ствар које се човек одриче и `сав свој мар` уређује према оним захтјевима које му `поставља будући господар његове судбине`“ (Ibid.).

³ Интересантно је да неки аутори избегавају да употребе термин „реформа“ због изгубљеног првобитног значења или због тога што се под тим разумевају различите ствари. Тако на пример, социолог Е. Хергрејвс термин „реформа образовања“ замењује термином „реструктурирање реструктурираног“, што је и наслов његовог чланка (Hargreaves, 1997). К. П. Лисман, пак, описује историјат промена значења термина „реформа“, почевши од његове појаве у XV веку који се односио на ствар која је претила исклизнућем па је стога ваљало вратити у првотну „форму“, па све до садашњости када „појам реформе придаје пак насупрот томе важност новом и будућности“, но не и повратак ономе што је било добро (Liessmann, 2009: 138–139).

такве `иновације из кабинета` праћене небројеним састанцима, окупљањима, извештајима, евалуацијама... Таман када изгледа да је коначно све на свом месту, долази нови министар и све креће из почетка. Нисмо још успели ни једну реформу да схватимо, а већ нам је наметнута следећа, нова, другачија и праће-на огромним расипањем новца и енергије“ (Ibid.)

Болоњска реформа високог образовања предмет је оштре критике филозофа, социолога и осталих професионалаца из друштвених наука. Овом приликом навешћу неколико примера. Шпански филозоф Хозе Луис Падро, у чланку под називом „Распад универзитета“, истиче да „...то што нуди Болоњски план за реформу високог образовања јесте уништење науке какво не познаје европска цивилизација и њено свођење на вештине и банална знања“. Он указује и на то да „браниоци `друштва знања` (Ентони Гиденс је ту водећа личност) тврде да ће будуће тржиште рада захтевати већину радника са високим образовањем, они не говоре о повећању научне квалификације, већ пре супротно – о потреби да се снизи квалификација високог образовања да би се оно прилагодило променљивим потребама тржишта; захтева се распад научног знања које је пре чинило високо образовање и његово свођење на конкуретност коју захтева тржиште рада“ (Падро, 2008: 100). Конрад Пол Лисман, професор на универзитету у Бечу, у својој књизи *Теорија необразованости* још је критичнији: „Биједа еуропских високих школа има своје име: Болоња. Прелазак пост-секундарног образовног сектора на тродјелни сустав, само донекле усуглашен с англоамеричким моделом што су га еуропски министри просвјете 1999. године договорили у Болоњи о стварању јединственог еуропског високошколског простора како би се повећала успоредивост, а тиме и мобилност знанственика и студената“ (Liesmann, 2009:89). Познати словеначки филозоф Славуј Жижек је Болоњску реформу високог образовања упоредио са неуспешном реформом усмереног образовања у бившој Југославији која је почела да се реализује од средине седамдесетих година прошлог века.

Сматрам да Болоњска реформа или прецизније планери ове реформе нису водили рачуна, поред осталог, о различитим културним и образовним традицијама појединих европских земаља, с једне стране, нити су водили рачуна о идиосинкратности друштва ових земаља, с друге стране, као што нису водили рачуна ни о веома различитим друштвено-политичким контекстима ових земаља у којима се спроводи Болоњска реформа. Сам захтев Болоњске реформе да се повећа ефикасност студирања у неким земљама Европе довео је до снижавања стандарда знања и оцењивања. Последица тога је нагло повећање броја дипломираних студената и *девалоризација* (обезвредивање) диплома на свим нивоима студирања: додипломским, магистарским и докторским. На основу тога К. Лисман с правом констатује да „високе стопе академски образованих грађана што се још једном пољепшавају инфлацијом којекаквих *магистерија* представљају на тај начин највећи нововјековни просветно-политички маневар обмане“ (Liesmann, 2009: 110).

Маркетиншку тенденцију у науци и образовању није превазишла Бољонска реформа, напротив, она је чак појачала. У овом смислу указује и познати

француски социолог Едгар Морен, истичући да су „и знаности, особито друштвене знаности, у својој су аутономији угрожене инвазијом профита, колонизацијом истраживања за пропитак мултинационалки, технократским и калкулантским духом који види само бројеве и графиконе, неспособан схватити оно што је уистину људско: радост, тугу, љубав, мржњу [...] Образовни сујави посвуда производе одвојене, размрвљене, расцјепкане спознаје што их чини неспособнима за схваћање наших темељних и глобалних проблема. Политичка мисао је доспјела до нултог ступња. Не само да нису актуализиране велике Марковске, Токвилове и Веберове дијагнозе, него се политика слијепо поводи за економијом, и, што је још горе, за неолибералном економском школом, и храни се само извјештајима технократских експерата, у застрашујућој културној пуштоши“ (Morin, 2017: 69).

Неуспех или слаби успех Болоњске реформе забележила су и одређена истраживања у Србији. Тако на пример, кратак извештај о истраживању реализованом крајем 2013. године, како преноси „Политика“ (од 17 јануара 2014 године), истиче да реформа високог образовања по Болоњском процесу није дала предвиђене резултате. Када је у питању *мобилност студената* – једна од основних карактеристика Болонског процеса – добијени су „поражавајући“ подаци: на друге факултете у Србији (ради полагања испита по моделу Болоњске декларације) уписивало се само два одсто студената, док је могућност за мобилност на факултете у иностранству искористило само један одсто студената. Већина студената је као основни разлог за статичност и незаинтересованост навела недостатак финансија, стипендије, породичне разлоге (С. Гуцијан, „Студенти све ређе понављају години“). У једном другом истраживању на тему „Шта послодавци замерају високом образовању?“ („Политика“ од 26 децембра 2013. године) показало се да послодавци највише замерају младима који се запошљавају што им недостаје способност предузимања *иницијативе*, способност *критичког мишљења* и способност *доношења одлука*.

Умесно је поставити питање: због чега реформе образовања у целини и посебно у високом образовању нису успешне или нису довољно успешне, као што није ни Болоњска реформа? Овим питањем се бави и социолог Ендин Хергрејвс (Hargreaves, 1997) који, позивајући се на истраживања Соронсена, указује на то да су чиниоци неуспеха ових реформи вишедимензионални. Прво, ове су реформе парцијалне и обично се изводе на једном степену образовања (на пример, само на основном или само на средњем или само на високом степену образовања), а сви су ови степени међусобно повезани као спојени судови; друго, реформе се спроводе одозго према доле, а да се не чује глас ученика, студената и њихових родитеља и, посебно, професора и истраживача образовања и образовних система. Додао бих да се оне изводе без претходног научног истраживања образовања (пре концепирања образовне реформе) и вођење јавне дебате након тога што подразумева демократски приступ у доношењу одлука не само о реформи образовања, него и о осталим економским, социјалним, политичким и културним реформама или прецизније речено променама.

Уместо закључка

С намером да се изврше квалитетне и успешне промене универзитетског образовања и поново враћање тенденцији формирања професионалца, стручњака и интелектуалца у истој личности, али и универзитета који врши функцију колективног интелектуалца у Бурдијевом значењу овог појма, оспособљен за иновативне идеје и за неговање критичког мишљења, треба извршити промене друштвеног контекста како на глобалном и регионалном нивоу тако и на нивоу појединих земаља. То је потребно због тога што живимо у периоду неолиберализма који је још увек јак и поред тога што нобеловац Џозеф Стиглиц сматра да се налази у фази „издисаја“ и да га потреса вишедимензионална и структурална криза. То је период изразите тржишне привреде у којој све што је роба има вредност и цену, као и еквивалент за ту цену. Ипак, сматрам да бар три ствари немају цену, нити еквивалент за ову цену. То су: *истина, достојанство и интегритет личности и љубав према Другом*. Истина се постиже преко истраживања, што је једна од основних карактеристика квалитетног универзитетског образовања, али и преко античке Сократове максиме – бриге о себи и рада на себи које актуелизује Мишел Фуко у познатој књизи *Херменеутика субјекта*. Достојанство и интегритет личности постиже се преко примарне, тј. породичне социјализације и квалитетног образовања на свим нивоима, укључујући ту и „скривени“ наставни програм (*hidden curriculum*) што заједно формира карактер личности. А карактер личности одлучујуће утиче на љубав према Другом. Љубав према Другом ствара срећу и радост, док мржња према Другом доводи до несреће и зла. Мржња на врхунцу прераста у борбу и рат, а рат и убијање означавају негацију човека и људског у њему. Рат, како је истицао Достојевски, не вреди суза једне девојчице због губитка свог оца. Поред тога што је универзитет *universitas*, он је по дефиницији и *humanitas*. Но, питање је, да ли и како ове функције универзитет остварује у пракси код нас и у свету? Свакако не преко маркетиншке тенденције старања високообразоване и послушне радне снаге која треба да се прилагођава потребама тржишта, већ преображајем универзитета путем повратка на добре стране и карактеристике модела универзитета који поред стручњака ствара интелектуалца способног, према схватању Жан Пол Сартра и Рајта Милса, да појединачне проблеме подиже на ниво јавности за њихово решавање или ствара актера, субјекта како га поима Ален Турен. Будућност света и појединих земаља је у знању, миру и моралу.

Литература

- Bok, D. (2005) *Univerzitet na tržištu – Komercijalizacija visokog školstva*. Beograd: CLIO.
- Clabal, B. A. (1995) *L`université aujourd`hui*, Paris : UNESCO
- Calcoun, C., Wiewiorka, M., (2017) *Manifest za društvene znanosti*. Zagreb: TIM press.

- Charle, Ch. (2007) „Faut-il coter les facultés européennes?“, *Le monde diplomatique*, Septembre (2007).
- Dolenec, D. (2008) „Sveučilišna autonomija? Hoćemo! A odgovornost?“, *Tema* (časopis za knjigu), Godina V, 9. 10. 2008, Zagreb.
- Eliard, M. (2000) *La fin de l'école*. Paris: Presses universitaires de France.
- Gidens, E. (2007) „Образовање“, u: Gidens, E. *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Hargreavs, A. (1997) „Restructuring Restructuring: Postmodernity and the Prospects For Educational Change“, in: Hasley, H. A., et al. *Education...* Oxford: Oxford University Press.
- Hirt, N. (2009) „Markets and Education in the Era of Globalized Capitalism“, in: *Global Neoliberalism and Education and its Consequences*. London: Routledge.
- Jaspers, K. (2003) *Ideja univerziteta*. Beograd: ПЛАТО.
- Jourde, P. (2003) „Crise de l'éducation national – Ce qui tue l'Université française“, *Le monde diplomatique*, Septembre (2003).
- Laval, Ch. (2003) *L'école n'est pas une entreprise*. Paris: La Decouverte.
- Liessmann, P. K. (2009) *Teorija neobrazovanosti – Zabluda društva znanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Mencinger, J. (1999) “Autonomy, Fact and Fallacies“, delivered at *International Symposium: The University in the 21 st Century*, Skopje, Ss. Cyril and Methodius University.
- Morin, E. (2017) „O Manifestu za društvene znanosti“, u: Calhoun, C., Wieviorka, M. *Manifest za društvene znanosti*. Zagreb: TIM press d.o.o.
- Newfield, Ch. (2007) „Passé et passif de l'enseignement supérieur américain“, *Le monde diplomatique*, Septembre (2007).
- Tourain, A. (2017) „Treba povećati sposobnost pojedinaca da budu akteri“, u: Calhoun C., Wieviorka, M. *Manifest za društvene znanosti*. Zagreb: TIM press d.o.o.
- Пардо Луис, X. (2008) „Распад универзитета“, *НИИ*, 27.11. 2008.

Petre Georgievski

UNIVERSITY EDUCATION BETWEEN THE TENDENCY OF CREATING INTELLECTUALS AND MARKET TENDENCY OF CREATING HIGHER EDUCATED WORKING LABOR

Abstract: During the several recent decades more radical reforms of the university education are being made, not only in the countries of former Yugoslavia, but also in the countries of Europe. At European level, as well as at the level of the Balkans countries, a decade and a half ago the reform changes began by the Bologna Declaration and the introduction of ECTS, which to some extent had led to reduction of the Humboldt model of university education, which fundamental objective was the creation not only

of experts, but also intellectuals. According to professor Christopher Newfield from USA, “measures for building the European university space are more inspired by the imperfections than the qualities of the American university education”. Bologna reform was preceded by the neoliberal marketing view to the university as an enterprise which goal was to produce experts, that is, higher educated working labour and knowledge which were demanded by the labour market in a “society of knowledge”. Thesis that University education should be adjusted to the labour market is wrong; it should be the other way around. Why? These reform tendencies had led to dispersion of the university institutions, appearance and spreading of private universities, but also to a decrease of the education quality: fragmentation of the knowledge, commercialization and devaluation of the university diplomas.

The agents of the previous education reforms within the education system are numerous and different regarding their nature, beginning from the fact that during outlining and realization of the reforms the social and historical context and education tradition in particular countries were not considered, that previous research and relevant evaluation “was not conducted, and the voice of the major actors: the students, their parents and the teachers was not heard” (Andy Hargreaves).

The real reform of the university education is the reform which enables creation of high quality curriculum standards, standards for selection not only of the students, but also of assistants and professors, and all these grounded on scientific research, high standards in choosing educational-scientific vocations and autonomy of the university. Such grounded and developed university education represents the most important agent of economically sustainable development, social and cultural promotion of the countries that have such quality education at all levels and especially at higher (university) level.

Key words: Humboldt model of university, Bologna reform of the higher education, neoliberal ideology of education, commercialization of education, privatization of university institutions, university education quality standards.

Бранислав Стевановић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.772:316.653
Оригинални научни рад

УЛОГА ЈАВНОСТИ И ЈАВНОГ МЊЕЊА У ДЕМОКРАТСКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ: ПРЕТПОСТАВКЕ И ПРОТИВРЕЧНОСТИ¹

Сажетак: У раду се образлаже теза о развијеној јавности и компетентном јавном мњењу као незаменљивим чиниоцима у политичком „комуникационом ланцу“ и поузданим индикаторима достигнутог степена демократије. Правило да одлуке власти морају бити познате сувереном народу, одувек се узима као једно од темељних одредница демократије. У противном, оне се не би могле контролисати од стране тог истог народа - што би порекло саму бит демократије. Демократија представља тип јавне власти у присуству јавности, и само у њој, која подразумева слободу говора, сукоб мишљења и расправу, је могућа непринудна размена аргумената. Стога постоји тесна, премда, понајвише идеално-типска међузависност демократије и масовних медија посредством којих је могуће предочити различите друштвене интересе. Идеални проток информација између владе и народа нигде није у потпуности остварен, па се у раду указује и на неке реалне потешкоће у савремености које прате формирање демократског јавног мњења, и тиме перманентно отежавају остваривање овог далекосежног циља.

Кључне речи: комуникација, политичка јавност, јавно мњење, масовна култура, масовни медији

1. Увод

Мало шта се у социо-културној стварности, по значају и досегу, може поредити са комуникацијом. Као један од основних културних чинова, комуникација неизоставно доводи до померања у свим културним и друштвеним процесима и односима. Готово све дефиниције комуникације наглашавају њену важност у споразумевању, али и у социјализацији, општем цивилизацијском развоју појединаца и друштвених група: људи проводе око осамдесет одсто свог активног времена у комуникацији која је, стога, „универзални део људског искуства“ (Коковић 2007: 19), „основа свих људских активности те ... базични друштвени процес“ (Крстовић 2010: 13), „системски процес у којем људи међусобно делују, и са симболима и кроз симболе креирају и интерпретирају мисли.“ (Wood 2001: 22) Комуникацијска радња је „свјесно посезање човјека

¹ Рад рађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитети у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (179074) који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

у природу, у друштвени живот, представља мијењање друштвених односа и свијета“ (Врег 1991: 21), док је комуникација „основа и срж сваке културе у толикој мери да се са разлогом може рећи: култура је комуникација/ комуникација је култура“. (Божиловић 2007: 40) У најдубљој основи, комуникација или разговор има свој онтолошки, гносеолошки, аксиолошки, језички, социолошки, психолошки, идеолошки, политички и културни смисао. (Шушњић 1997: 65-175) Овако широко конципиран списак смислова комуникације, указује на њену незаменљиву улогу у саморазвоју социо-културне стварности, поготову оне модерног доба. Са дијалогом као превалентним културним моделом, се сусрећемо свуда и у модерном свету: у науци, уметности, политици, економији, свакодневљу. Развој система комуникације „представља прави мотор људске историје“ (Gocini 2001: 18), док изостанак или тешкоће у комуникацији неизоставно воде у друштвену регресију. Јер, разговор није само „говорење“, нити је само мишљење већ и *начин живота*, онтолошко начело које сведочи о суштинској недовољности појединачних људских бића и њиховој узајамној упућености једних на друге, њиховој отворености за другачија искуства.

У указивању на значај комуникације, међутим, не треба претеривати што се, иначе, данас повремено чини. Комуникација није „лек за све“ и не уме „да реши све конфликте и превазиђе све тешкоће.“ (Бал 1997: 92-93) Права реалност говора није апстрактни систем језичких форми, нити изоловани монолошки исказ, већ “социјални догађај говорне интеракције.“ (Бахтин 1980: 106) Говорна комуникација „као таква“ не постоји изван оквира реалног друштвеног живота, нити се може разумети без везе са свим другим социјалним интеракцијама невербалног карактера. Конкретне језичке формулације својствене некој комуникацији, готово непосредно изражавају социјалне односе који постоје између комуникатора. Тако се речима „не преноси само значење, већ изражава и друштвена хијерархија.“ (Шушњић 1997: 105) Проучавања феномена говора стално изнова потврђују да се његов ток не одвија у некаквом “социјалном вакууму“, што значи да процес комуникације зависи од читаве скале фактора различите провенијенције, од економске до културне. Стога „комуницирање није једноставан једносмеран или двосмјеран чин, већ изузетно комплексан процес који може напредовати, али и заостати или се прекинути.“ (Врег 1991: 26) Комуникација може доприносити разрешавању неких постојећих неспоразума, али и њиховом снажењу, као што може бити и њихов узрок, агенс, перпетуатор идр.

Могуће је, дакле, да нека комуникација буде и неуспешна, као што неки њени облици више нису могући у савременом друштву. Тако је и некаква „апсолутна и слободна комуникација“, која би се лако мисаоно могла повезати са демократском комуникацијом, у данашњим друштвима сасвим неостварива – услед енормног умножавања становништва и проширења територија актуелних држава. Последица тога је да сви грађани не могу истовремено износити своје ставове, нити имати подједнак приступ информацијама, па је диференцирани приступ средствима комуникације трајно обележје модерних друштава. Савремени грађани *de facto* не могу међусобно да опште на тај начин што

ће сви истовремено говорити, по узору на некадашње индијанско племе које седи и прича око своје логорске ватре. У погледу ублажавања ове историјске и цивилизацијске нужности, може се (и мора) још много тога учинити, али се, истовремено, мора и одбацити као утопистички рано-модерни мит о некаквој „потпуно транспарентној комуникацији“. Дакако, уколико говоримо о демократском комуницирању у савремености, оно би требало да је резултат што шире плурализације политичког простора, сусрета и одмеравања различитих мишљења и ставова, слободне размене идеја. Оно би требало „да је инструмент основних људских права и слобода, мач демократије, пријетња властодршцима, трибина јавне контроле.“ (Врег 1991: 300) Такође, под демократичношћу комуникације у земљама *постсоцијалистичке транзиције*, ваља подразумевати постепени процес надилажења ауторитарног комуницирања „омогућавањем једнаких комуникацијских могућности што већем броју судионика за суочавање мишљења, слободан проток идеја и успоставу партиципативног комуницирања.“ (Османчевић 2009: 6)

2. Теоријско-вредносни приступ јавности и јавном мњењу

Упркос цивилизацијско-повесним ограничењима које перманентно генеришу неједнакости у комуникацији, савремена демократија рачуна на интензивни дијалог, споразумевање и (евентуални) консензус грађана, па је у њој комуникација схваћена као непрекидан процес који за циљ има најширу политичку партиципацију. Функција комуникације у демократијама није ограничена само на оне који треба да доносе одлуке, већ на све субјекте (грађане) који треба да учествују у дијалогу о тим одлукама. У овом процесу незаменљиву улогу играју *јавност* и *јавно мњење* – као основно „мерило демократије у савременом друштву.“ (Врег 1991: 13)² Отуд, последично, на значају добијају и *медији* који учествују у креирању претходна два, и тиме играју једну од најважнијих улога у процесу демократизације. „Овакав концепт је важан јер демократско друштво зависи од добро информисане популације способне да направи политички избор.“ (Herman, Mekšesni 2004: 7–8) На својим почецима, пре неколико векова, демократија и медији су ишли руку под руку: ширење демократије не би било могуће да нису постојали медији (посебно штампа) који су не само обавештавали грађане о разним стварима, већ и приносили јачању њихове свести о слободи. Модерна демократија не би могла да се развија без просвећене јавности: медији су информисањем грађана о питањима и процесима од јавног значаја, као и вршењем улоге „јавног стражара“ власти, оправдано названи „четвртим сталежом“ и били један од главних предуслова напретка демократије. Заузврат, они нису могли да достигну свој пуни замах у окриљу

² Ф. Врег тврди: „Могућност испољавања јавног мњења је основно мјерило демократије у савременом друштву. Демократско комуницирање темељи се на отворености, критичности, јавној полемици и култури дијалога. (Vreg 1991: 13)

феудалног друштва већ у процесу развоја демократског друштва, кроз борбу за једнакост и слободу грађана, као и за слободу и право на информисање.

Данас је развој медија створио ванредне могућности како за информисаност грађана о свим важним питањима, тако и да на основу те информисаности они активно учествују у доношењу одговарајућих друштвених и политичких одлука. О томе сведоче и бројна одређења политичке комуникације *per se* под којом се најчешће подразумева интерактивни процес размене политичких садржаја у троуглу: власт – медији – јавно мњење.³ Анализа политичке комуникације показује да она „настаје у напонском пољу између власти и политичке јавности, односно између политичког поља и цивилног сектора друштва.“ (Радојковић 2003: 304) Ради се о великом броју симболичких активности политичких актера и грађана и њихових удружења, кроз које (активности), грађани учествују у расправама трагајући за „општим интересом“. У савременој пракси, главни субјекти политичке комуникације су, дакле, „политички актери (од политичких странака до цивилног друштва), власт (од владе до државне администрације), медији (од масовних до алтернативних и дигиталних), и грађани (од појединаца до политичке јавности).“ (Радојковић 2011: 27) Притом, највећи део политичке комуникације се одвија посредством медија масовног комуницирања, у смислу преносника интереса различитих друштвених група и ствараоца јавног мњења. Дакако, моћ јавне речи коју продукују медији треба да штити одређене друштвене и политичке вредности и људско достојанство. Медији треба да креирају ставове који активирају осећање исправног и лошег, и тиме развијају морални дијалог различитих политичких структура, доприносећи не само комуникацији између представника институција и грађана који их бирају, већ и између представника политичких партија и чланства. (Калинић 2012: 14)

Што се тиче *јавности*, значење овог термина вуче корене од латинске речи *publicus* (јаван), а ова од речи *populus*, тј. народа који је организован у свом граду-држави (*civitas*-и). У антици је он изражавао учешће слободних грађана у одлучивању у *polisu*, за разлику од *приватног* живота који су грађани водили у породици и који је, у правном смислу, представљао сферу пословности и промета. Јавни живот, „*bios politikos*“, одвијао се на тргу (*agori*), док се јавност конституисала у разговору (*lexis*) и општим пословима (*praxis*). Из латинског, термин је пренесен и у друге европске језике у значењу народног, популарног, обнародованог и сл. Током времена, у некима од њих (енглеском, француском),

³ З. Славујевић истиче да политичко комуницирање чине процеси размене различитих политичких садржаја у троуглу: власт-медији-јавно мњење, што подразумева активно учешће неопходних актера: политичара, новинара и грађана. (Славујевић 2007: 9) З. Томић сматра да је политичка комуникација „међусобни/интерактивни процес размјене политичких садржаја између различитих политичких актера, за и у време политичког (изборног) мандата или избора, путем комуникацијских канала (медија), а у сврху постизања одређених учинака“. (Томић 2005: 53) Б. Мекнеир (McNair) овај процес дефинише као „сврховиту комуникацију у политици која укључује све облике комуникације, како ону којом се служе политичари и други политички актери у сврху остваривања специфичних циљева, тако и комуникацију коју према неким актерима усмјеравају неполитичари (бирачи и новински колумнисти) и која се проналази у извјештајима и другим облицима медијске расправе о политици“ (McNair 2003: 12)

изгубило се првенствено политичко и нормативно значење термина “јавност” и донекле замаглила разлика између њега и термина “јавно мњење” (*opinion publilque, public opinion*), који не мора да има стриктно политичке конотације.

Супротан термину јаван је термин тајан (*arcanum*), који представља централни појам учења о тзв. “државном разлогу” и чини свеколику теоријску основу оправдања апсолутистичке владавине. Из целокупне демократији опозитне и опширне “арканске” литературе, директно проистиче налог владарима да добро смишљеним лажима и тајнама по сваку цену одрже владајући поредак јер у њему, наводно, интерес владара и интерес државе – представљају једно те исто. Овде спадају безбројни написи разноразних пропагатора апсолутне државе, односно сва она схватања о владоцу као “оцу”, “господару”, “месији” или “божјем изасланику на земљи”. Владар поистовећен са некаквим натприродним бићем, по логици ствари, нема никакву обавезу да обзнањује информације на основу којих одлучује и образлаже логику својих наредби. „Откриће „државног разлога“ нам показује да је *res publica* најчешће била и остала *res privata* поседника државне моћи и да су они, позивајући се на „јавно добро“, у ствари, бранили и бране своје себичне интересе против народа.“ (Гадић 1987: 22) Сви недемократски режими представљају системе концентрисане и необуздане владавине, који се хране слепом послушношћу својих бојажљивих поданика. У њима не постоји јавно мњење, већ само *политичка пропаганда* – сви медији су “службени” и под строгом државном контролом. Власт је скривена, удаљена од погледа светине и стоји насупрот њеном природном производу – „антивласти“ – у виду завера, државних удара „скованих по тајним ходницима царских палата, или побуна, устанака, метежа припреманих по неприступачним и напуштеним местима.“ (Бобио 1990: 98)

Насупрот претходном, код политичких писаца привржених демократији, преодминатна је тврдња да је ова пре свега владавина “видљиве моћи”, односно да је њеној природи својствено то да “ништа не сме бити обавијено тајном”. Иако се не одриче аранжиране видљивости, „уставна демократија, пре свега системима медијског посредовања, одржава висок степен транспарентности управљања“. (Пешић 2008: 105) Отуд се термин јавност односи на откровеност, видљивост и јавља као дефинишуће својство власти контролисане од стране сувереног народа и одликом демократског поретка. (Павићевић 2003: 140–141) У њеној основи лежи представа о демократији у Периклово доба (пети век п.н.е), тј. слика свих грађана окупљених на једном месту у циљу расправљања о јавним пословима. Преко грађанских револуција, ова представа о античкој демократији, присутна је и у савременом добу, у коме демократија *per se* представља тип јавне власти у присуству јавности. Правило да наредбе власти морају бити познате сувереном народу, одвајкада је се узима као једно од темељних одредница демократије. У противном, ако би одлуке оних који владају биле непознате народу, оне се не би могле контролисати од стране тог истог народа - што би порекло саму бит демократије. На прегнантан начин, ову природну везу између демократије и јавне контроле власти изразио је сам Перикле у чувеној *Надгробној беседи*: “И мада само неколицина може творити

политику, сви смо способни да судимо о њој. На дискусију не гледамо као на камен спотицања на путу политичке акције, већ као на неопходну припрему да се делује мудро.“ (нав. према Попер, 1993: 243)

Као и у грчкој антици, пракса јавности и данас треба да је ствар свих грађана који суверено одлучују о свим општим питањима. Критеријум јавности власти, појмљене као транспарентне и отворене за јавност, остаје један од основних обележја демократске државе – у смислу означавања јавног рађања или поновног рађања јавне власти. Одлучивању пак, претходи разговор, сукоб мишљења, расправа, непринудна размена мисли и аргумената у циљу заузимања ставова о неком проблему. Стога постоји тесна (премда и идеално-типска) *међузависност дијалога и демократије*. Јасно је да се само у демократији која подразумева слободу мишљења, говора и штампе, могућа слободна комуникација, комуникација макар донекле “слободна од власти“. И поред својих неспорних античких па и средњовековних корена, демократска јавност и јавно мњење су, дакако, првенствено либералног и грађанског порекла, јер настају истовремено са еманциповањем привреде из заучаурености домаћих потреба и њеним изласком на тржиште, на сајам и берзу. Из процеса првенствено привредне размене, развијају се облици комуникације и сваковрсне кореспонденције, као предуслови израстања приватне сфере у грађанску јавност. Упоредо са привредном експанзијом, устоличује се јавна власт, јављају прве критике монархијског ауторитета и формира литерарна јавност као претеча политичке јавности. По Ј. Хабермасу, политичка јавност остаје посредована литерарном јавношћу, формирајући “публику приватних људи“ чија аутономија, заснована на економској слободи, захтева да се оствари и у сфери породице, у љубави, образовању, “једном речју интимно, да се оствари као хуманитет.“ „Развијена грађанска јавност почива на фиктивном идентитету приватних људи окупљених у публику у њиховим обема улогама: у улози власника, и у улози људи као таквих.“ (Хабермас 1969: 73)

Под политичком јавношћу, дакле, ваља подразумевати грађане слободно окупљене у публику, способну да формира специфично јавно мњење и у оквиру које они могу слободно расправљати, износити или објављивати своја мишљења о пословима од општег интереса. Медији политичке јавности у данашње време су новине, часописи, књиге, радио и телевизија - којима се у последње две деценије снажно придружио и интернет. У начелу, политичка јавност је противтег и коректив институционализованој политици и државној власти, и налази се у “напонском пољу“ између друштва и државе. Ово стога јер улога државе може бити јавна само уколико и номинално и стварно брине за заједничко добро, а то није могуће без демократске контроле од стране јавности. Јавност је поље на коме се сусрећу и укрштају приватна сфера друштва и јавна сила државе, али и медијум слободног комуницирања између грађана путем различитих средстава. Када грађани почну да дискутују о неком проблему, они креирају јавност или неки њен део. „Јавност је у том смислу колектив који се од масе разликује управо својим активним ангажманом у дискусији.“ (Peruško 2011: 27) Она представља прелазни облик социјалног

груписања између инертне масе и чвршће структурираних друштвених група - класа, интересних група, партија и сл, са трајном спремношћу да заузима ставове о друштвено релевантним проблемима и делује у правцу њиховог решавања.⁴ Једном речју, демократска или грађанска јавност на квалитативно новом ступњу, обнавља и надограђује како антички појам јавности тако и вредности постфеудалног просветитељства које је, одбацујући окоштале и ирационалне ауторитете религије и традиције, прогласило ум и разум врховним инстанцама у људским пословима.

У модерно доба, аутор који је међу првима указао на потребу „видљивости моћи“ је, без сумње, И. Кант. У чувеном „огледу о просвећености“, он истиче да просвећености не треба ништа друго до таква слобода – “да се од свога ума у свим стварима начини *јавна употреба*“. Под јавном употребом човековог ума, Кант подразумева ону употребу – “коју неко, као научењак, чини од њега пред свеколиком читалачком публиком.“ (Кант 1974: 44) Идеалитет јавности која једино може да оствари просвећеност међу људима, је постулиран и супротстављен приватности као сфери реалности и зависности, у којој је човек подређен грађанским дужностима, или службама које су му поверене. Дobar управитељ државе, по Канту мора дозволити својим поданицима да - “од свог ума начине јавну употребу, тј. да своје мисли о бољем уређивању законодавства, чак и уз искрену критику онога које већ постоји, свету јавно предоче.“ (Кант 1974: 48) Кант је с правом сматрао да је слободна мисао битно осакаћена уколико није праћена слободном комуникацијом, која за свој узор има публику читавог “читалачког света“, чиме је прегнантно изразио искуство слободних људи његовог времена у сукобу с апсолутистичким режимима.⁵

Појму јавности је близак појам јавног мњења, иако они никако нису истоветни. *Јавно мњење*, заправо представља продукт политичке јавности и односи се на неке битне друштвене проблеме према којима грађани заузимају своје конкретне ставове. Идеално-типски, јавно мњење је мњење (мишљење) просвећене јавности која јавно резонује и поседује развијен критички однос

⁴ Или - како каже Т. Ђорђевић, “политичка јавност представља специфичан облик социјалног груписања људи у сфери политичког живота или праксе, међусобно повезаних психолошким везама и релативно трајним активним односом према релевантним проблемима заједнице у којој живе.“ (Ђорђевић 1975: 91)

⁵ Кантову идеју о јавном уму данас наставља и даље развија Џ. Ролс (Rawls), подразумевајући под њим ум припадника демократских народа “који деле заједнички статус равноправних грађана“. Сврха употребе јавног ума (*public reason*), је у томе да грађани расправљају о основним питањима “политичке концепције правде“, која није израз неке свеобухватне доктрине, већ оних вредности за које се разложно може очекивати да ће их прихватити сви грађани демократског друштва и бити спремни да је бране. Садржај јавног ума код Ролса, формулисан је “политичком концепцијом правде“ независном од свеобухватних доктрина, о којој треба водити темељну расправу. Јавни ум не захтева захтева да делимо исте принципе правде, већ да они буду засновани на вредностима за које можемо разложно очекивати да ће их делити и други грађани. “То значи да свако од нас мора да има, и да буде спреман да их објасни, критеријуме за избор принципа и смерница које мислимо да други грађани (који су такође слободни и једнаки) могу разложно да прихвате заједно са нама.“ (Ролс 1998: 268)

према поретку политичке власти. Само у том (граничном) случају важи позната изрека да је *vox populi – vox dei* (глас народа – глас божји). У свим другим случајевима, а они су у реалном политичком животу далеко чешћи, јавно мњење је свест политичке јавности која проистиче из емпиријских реакција грађана на објективну ситуацију, и нема првенствено когнитивну улогу. Јавно мњење произлази из „приватног размишљања о јавним пословима и из јавне дискусије о њима.“ (Хабермас 1969: 122) Оно представља конкретан мисаоно-афективни однос грађана према исто тако конкретним, актуелним догађањима, акцијама и субјектима политичке праксе. Јавно мњење „представља скуп мишљења и ставова о одређеном друштвеном питању или ситуацији, добијен јавним политиколошко-комуниколошким процесом, уз активно учешће медија и грађана у његовом креирању.“ (Јевтовић 2003: 52) Оно преузима општије вредносно-нормативне оријентације политичке културе и примењује их на конкретна збивања, па и на конкретне људе са именима и презименима. Уколико је земља у рату, извесно је да ће јавно мњење бити пре свега концентрисано на питања да ли је тај рат оправдан, ратује ли се успешно, јесу ли политичке вође дорасле изазовима рата и сл. Ако је, пак, земља у економској кризи, јавно мњење ће се бавити сасвим другим питањима, што значи да је оно флуидно, а то значи и лабилно па и плаховито, подложно наглим заокретима. Но, још пре јавно мњење може бити и израз специфичне “социјалне контроле“ односно конформизма у понашању припадника неке политичке заједнице, наметнутог “одозго“ - од саме власти. Имајући у виду ова ограничења јавног мњења, мислиоци су се веома различито односили према облицима његовог испољавања. Теоретичари који су преферирали демократију, уважавали су више и јавно мњење у политичким процесима. „Обрнуто, гдје је год превладавао аутократски стил размишљања и вредновања, јавно мњење је подцењивано као мишљење необразоване свјетине, простог пука, лаика.“ (Тадић 1996: 215)

Џ. Лок (Locke) је, на пример, сматрао да се функција јавног мњења пре свега огледа у моралној пракси – “чија је индиректна социјална контрола ефикаснија од формалне цензуре са претњом црквеним или државним санкцијама.“ (Лок 1962: 58) Ово стога, јер “закон мњења или репутације“ не важи на исти начин као и државни закони - он се управља према духовној моћи и моралном суду и њиме се изражава одобравање или неодобравање. Попут моралних закона и мњење делује обуздавајуће и преко прећутне сагласности друштва ограничава евентуалне претеране жеље појединачних грађана: “Ко има смелости да се одупре прекорима којима свуда бивају спремно дочекани они што су се дрзнули да се не сложе са опште припремљеним уверењима“ – питао се Лок – изједначавајући јавно мњење са моралном свешћу. (Лок, 1962: 68)

За разлику од Лока, Г. В. Ф. Хегел је заступао веома критичан однос према јавном мњењу, с обзиром да оно, као облик колективног суђења, нема карактер “знања“. Јавно мњење је производ здравог разума који може да буде извор истине али и најгорих предрасуда. Оно је неорганички, неорганизован и стихијни начин изражавања онога што народ хоће и мисли, јер се не реализује “преко воље државе“ већ мимо ње, док је народ онај део чланова државе који “не зна

шта хоће“. У ствари - “знати шта се хоће, те још више, што хоће по себи и за себе биткујућа воља, ум, јест плод дубље спознаје и увида, што управо није ствар народа.“ (Hegel 1989: 253) Јавно мњење је препуно заблуда и предрасуда, оно је непоуздан, субјективан суд који се ослања на непроверене чињенице, стога оно нема - “ни способност да супстанцијалну страну у себи уздигне до одређеног знања, независност од њега први је формални увјет за нешто велико и умно (у збиљности као и у знаности).“ (Hegel 1989: 265) Хегел је тако оштро одвојио јавно мњење од науке, свдећи ово прво на ниво индивидуалног мишљења и субјективних назора. Оцена јавног мњења као противуречне категорије, дакако, проистиче из његове оцене разума у откривању истине – разум учествује у конструкцији истине, али се задржава на појавама не улазећи у суштину и “природу ствари“, што остаје трајно својство ума. По Хегелу, јавно мњење представља формалну, субјективну слободу појединаца да изражавају своје судове о општим пословима, оно је “нарочито и посебно мњење многих“. Као појединачно, ово мњење је произвољно, незнаљачко, превртљиво и случајно и Хегел према њему заузима битно негаторски став.

Иако јавно мњење укључује различита и често супротстављена мишљења о неким друштвеним питањима - па се зато не може сматрати сувереном вољом грађана (Супек 1981: 42), од 18. века наовамо, грађанско друштво и његово јавно мњење, свакако постају незаобилазна чињеница економски и политички најразвијенијих земаља Запада. Јавно мњење је толико често подлога политичким одлукама у савременим демократијама, да би се могло тврдити да је јавност грађанског друштва, готово без остатка, истоветна са јавним мњењем. Демократска јавност и његово јавно мњење рачунају на уверљивост судова аристотеловске *топике*⁶ односно практичне филозофије и фундирају се на расправи и размишљању, а не на некој аксиоматској науци и дедуктивном извођењу ма истина. Принудног важења аксиоматски схваћене “истине“, су се, додуше, плашили и многи тирани, али је далеко ефикасније средство против тираније управо демократско јавно мњење као средство политичког освешћивања грађана. Својим флуидним садржајима и разнородношћу погледа, демократско јавно мњење обрушава се на сваки монопол истине и владавине, омогућује људску узајамност и комуникацију изражавајући специфичан “пулс“ друштва ослоњеног једино на себе и сопствене вредности. С тим у вези, јавно мњење не сме бити третирано само као некаква “преовлађујућа струја мишљења у неком часу“, већ и као једна од најзначајнијих тековина које је прокламовало револуционарно и демократско грађанство.

Један од посебно упечатљивих описа демократског јавног мњења и његових начела, налази се ни код ког другог до код К. Маркса (Marx) у његовим познатим списима о слободи штампе. Главна оштрица његове критике уперена

⁶ Термин *топика* долази од грчке речи “топос“ (место); “места“ су ставови који изражавају неку општу истину, односно ставови који изражавају најопштије вероватне истине. “Разлика у односу на аксиоме је у томе што се принципи разговора или дискусије не намећу императивно нашем уму, као што то, на пример чине геометријски аксиоми. Они се прихватају без принуде, путем размишљања.“ (Тадић 1988: 22)

је против (апсолутистичке) државе и њене (свагда бирократске) цензуре. Права је штета што се они, који су се касније позивали на њега градећи “социјализме“ (а стизали до ове или оне форме тоталитаризма), нису придржавали ових његових раних, у основи либералних, ставова о штампи и јавном мњењу уопште. Како било, Маркс је у свом тумачењу јавног мњења, сасвим различит од Хегела и близак Канту, посебно по питањима улоге критике слободне штампе и њеном утицају на достизање и одржавање политичког пунолетства човека у модерној држави. “Јер “да се побије слобода штампе, мора се бранити перманентно непунлољетство људског рода.“ (Marx 1979: 216) Решење спора између “управе“ и оних којима се управља, он налази у слободној штампи као “допунском трећем елементу“. Штампа пак, може одговорити овој својој улози само уколико су успуњени извесни услови. Најпре, између странака у спору не сме постојати однос субординације, већ однос једнакости, да би иступале као “интелектуалне моћи, као разумни разлози“; притом, слободна штампа треба да је политичка а не службена (да не полази од бирократских претпоставки); она је исто тако грађанска а да није непосредно упетљана у приватне интересе и њихову нужду; слободна штампа треба да има “главу грађанина државе и грађанско срце“; на крају, она је и продукт и продуцент јавног мњења који омогућава да се посебни интерес учини општим интересом. (Marx 1979: 367) Слободну штампу, Маркс је фигуративно одредио као “духовно огледало у којем народ види самог себе“, процењујући њен карактер на основу тога како се она односи према “народним приликама“, посебно према “народној беди“. С тим у вези он истиче да она мора бити пристрасна, тј. да се према народном животним (не)приликама не сме односити хладно резонерски, већ мора у обавештавању о њима користити “ефективни језик самих односа, језик какав се нити може, нити сме захтевати у службеним извештајима“. Изван сваког бирократског посредовања, слободна штампа је код Маркса дакле, схваћена као неутрална моћ, као “допунски трећи елемент“ и “везивно ткиво“ које се умеће између власти и грађана и пресуђује у њиховом спору, не дозвољавајући да се држава постави као апстракција и отуђена моћ насупрот грађанима.

Уз Маркса, и многи други браниоци херојских идеала слободе штампе модерног доба, указивали су на потребу да се државној власти морају поставити јасне (јавне) границе. Тако се у свом класичном спису о слободи, Џ. Ст. Мил (Mill) заложиио за свестрану слободу мисли и речи, као и за слободу индивидуа да живе сходно сопственим верским, моралним и другим уверењима. Он је сматрао да друштво мора свим својим припадницима да обезбеди слободу савести у најширем смислу, тако да она обухвата сваку идеју, колико год да је ирелевантна, погрешна или чак неморална. Било какво ограничавање слободе мисли, речи и штампе, по овом мислиоцу, је нелегитимно, о чему најречитије сведочи његов чувени следећи став: “Кад би цело човечанство било истог, а само један човек супротног мишљења, човечанство не би имало више права да ућутка тог једног човека него што би он, ако би имао моћ, имао права да ућутка човечанство.“ (Мил 1988: 50) Мил је одлучно истицао да деловање индивидуа мора бити неограничено у свему што се тиче њега самог, чиме се приклонио

идеји тзв. “негативне слободе” (као “одсуства принуде”), посебно од стране власти тј. државе.

Дакако, осим наведених аутора и многи други либерални мислиоци су слободну штампу сматрали неопходним предусловом политике, схваћене као динамички еквилибрујум између власти и оних којима се влада. Залагали су се за активну посвећеност грађана заједници уз помоћ врлине, као што су сматрали и да је задатак владара да служи *res publica*, тј. општем добру. Грађани су, пак били дужни да будно прате владоце, не дозвољавајући им да злоупотребе власт и изневере “јавни дух” заједнице.

3. Јавна сфера данас – између стварне виртуелности и медијатизоване политике

Неспорно је да су медији и од њих конституисано јавно мњење, играли једну од најважнијих улога приликом устоличења савремених демократија. „Историјски посматрано, кључна одлика покрета демократизације је стварање јавног мњења.“ (Herman, Mekšesni 2004: 7–8) Јавно мњење се формирало на оним местима и форумима на којима се расправљало о друштвено релевантним питањима, и где су се могле чути информације од значаја за учешће грађана у политичком животу. Улога јавности започела је онда када су се медији састојали од новина и других публикација са ограниченим досегом, док је државом управљала елита земљопоседника. Стога су они оправдано на Западу били третирано као „четврти сталез“ (поред цркве, земљопоседника и буржоазије), чији је интерес – „активно трагање за информацијама у име јавног добра.“ (Logimer 1998: 64) По многим ауторима, међутим, концепт „јавне сфере“, онако како су га описивали либерални мислиоци - није издржао тест времена које је за нама. Сматра се да он припада прошлости зато што су њој иманентни облици друштвености (салони, клубови) одавно нестали, савремени медији комерцијализовани, док су политичке странке бирократизоване и одвојене од грађана. Уместо јавности у којој се расправља о питањима од општег интереса, већи део 20. века обележен је манипулативним публицитетом проистеклим из пропагандистичког оглашавања роба на тржишту, као и из надзорних механизма новоустановљених држава.

Актуелне форме електронске комуникације данас стављају историјски успостављену везу између медија, политичара/државе и грађанства пред драматично увећан изазов. Почетком 21. века на делу је веома развијена глобална „инфосфера“ (са интернетом, целодневним вестима, директним извештајима, огромним бројем нон-стоп радио и ТВ канала, мобилном телефонијом идр.) којом струји огромна количина порука ка крајњим корисницима. Највећи део „реалности“ је посредован медијским садржајима које се тичу најразличитијих роба, али и политичких програма, информација о временској прогнози, некој терористичкој акцији, модном тренду, научном знању, религијским догмама и много чему другом. Медији стварају мозаичну и, притом, *виртуелну стварност* у којој, пре

свега, вреба опасност да се реалне патње људи, неједнакости, опасности и друге недаће унутар појединих држава али и широм света, третирају као пукe химере, што сасвим подрива концепцију јавног живота. Поимање наше актуелне „стварности“ је доживело трансформацију - „тима што је мишљено као *per definitionem* медијски испосредовано, односно технички репродуковано, што, у ствари, излази на исто.“ (Вуксановић, 2007: 1) У правој „информационој међави“ коју дневно производе медији, истина постаје готово потпуно превазиђена категорија, док се на пољу културе јавља својеврсни „закон мешања жанрова“: „Све је политичко. Све је сексуално. Све је естетско. Истовремено.“ (Бодријар 1994: 12)⁷

Данас је опште место тврдити да медији стварају виртуелну стварност која све више прожима животе људи, и захваљујући којој су они све мање у стању да непосредно перципирају и сазнавају стварност која их окружује. Поједини аутори чак говоре о „стварној виртуелности“ коју ствара систем у којем је сама стварност (људско материјално/симболичко постојање) у потпуности обухваћена у виртуелну поставу слика у – „измишљени свет у којем појаве не постоје само на екрану помоћу којег се искуство комуницира, већ саме постају искуство.“ (Kastels 2002: 400) Свакодневним медијским „бомбардовањем“ или „купањем“ у медијским порукама, гледаоци постају занесени несталном игром призора који имају све мање везе са спољашњом стварношћу, док њихов „хиперреализам“ пружа интензивније доживљаје у односу на искуства из рутинизираниог свакодневног живота. Истина не само да постаје релативна и „мноштвена“, већ на крају и нестаје у „информацијској међави“, док се од постмодерниста детектоване и прокажене некадашње „велике приче“, претварају у – „бесконачни *Storytelling*, теленовеле и сапунске опере, тј. у маркетиншки делотворну реалност.“ (Вуксановић 2011: 9)

Након искустава из XX и с почетка XI века, јасно је да саме могућности масовног комуницирања не доприносе по аутоматизму развоју демократске комуникације. Савремено демократско друштво и одлуке у њему, по дефиницији, зависе од грађана који су у стању да на основу информација (које првенствено добијају преко медија), врше аутономан политички избор. Гоњени логиком профита, савремени мас-медији, међутим, постају све више равнодушни према демократским потребама појединца, чак их често и анулирају. Медији су чак пригрлили функцију једног од инструмента легитимизације владајућих друштвених односа, постајући „агенс обликовања свести грађана у смеру и на начин који води и обезбеђује њихово пристајање на постојеће политичко устројство и режим.“

⁷ Ж. Бодријар (Baudrillard) читаву савремену епоху назива ером *симулакрума* и симулације, у којој, након постмодернистичке „револуције“ (тј. огромног разарања смисла), више нема бога који би распознавао ко му припада а ни судњег дана да одвоји лажно од истинитог и вештачког. (Бодријар 1991: 10) Ера симулације започиње ликвидацијом свих референцијала или њиховим вештачким васкрсавањем у системе знакова - материјала који се нуди свим свим системима еквиваленција. Тиме читав систем постаје један циновски симулакрум, тј. привид који се више никад не посматра у односу на „стварно“, него траје у себи самом, у једном непрекидном кружењу без референција и обима. Симулацији, којој за разлику од идеологије, одговара прекид са стварношћу и њено обнављање помоћу знакова, бивају нарочито подређени медији који постају неухватљиви, расути, изломљени у стварном.

(Кристовић 2000: 68) Уместо да се труде да остану „четврти сталеж“ и „трн у оку власти“, медији све више постају арена за наметање одређених значења и тумачења свеколике реалности. Главни облик сучељавања у политици и јавном животу уопште, постаје борба за симболичку моћ – задобијена првенствено на основу медијског одређивања онога „шта треба да се ради“ (тзв. *agenda setting*). Посебно кроз избор „вести“, медији („тематизацијом“) усмеравају пажњу грађана на одређене проблеме и сугеришу им „најважнија“ друштвена питања, што ће рећи да они одређују не само *шта* да се мисли, већ и *о чему* да се размишља. На тај начин, медијски дневни ред (агенда) постаје „јавни дневни ред“, тј. нешто чиме сви грађани треба да се баве. Иако у истраживањима убеђивања, теорија *agenda-setting-a* није добила једнозначну емпијску потврду, у условима актуелне „медијатизације политике“⁸ медији задобијају повлашћени положај: „Бит политике, њезину организацију, процесе и политичко вођство уобличује логика својствена медијском суставу, а посебице електроничким медијима.“ (Кастелс 2002: 322–323) И мада, у крајњој инстанци, суштину политике не обликују медији већ политички и економски центри моћи, ови први креирају простор у коме се данас првенствено „догађа“ политика. Они који су на власти и даље користе различите механизме репресије да би очували своје привилеговане позиције, али се одржавање *status quo*-а кроз медије ради много лакше и неупадљивије, „добровољним“ (а заправо медијски исфабрикованим) пристајањем грађана на њега.

Како су медији истовремено и комерцијално усмерени, долази и до грозничаве потраге за „телегеничним“ политичарима чији су стил понашања и физички изглед („појава“) у сагласју са особеностима телевизијског приказивања. Захваљујући медијатизацији политике, политичке расправе су се изместиле из парламената у телевизијске емисије. Телегеничност подразумева убедљивост и успешност у наступању на телевизији, што може бити ствар индивидуалних особина, али и учења и прихватања упуштава експерата за „политички маркетинг“ који су ту да омогуће победу на изборима – што остаје неприкосновени циљ политичара. У претходном се огледа актуелна дијалектика и узајамност политике и медија (и преко њих – тржишта): подлагање политичких актера утицају телевизије и *политичког маркетинга* ствара од њих политичку „робу“, што је више него комплементарно доминантном тржишном усмерењу телевизије ка конзумеризму и забави. Потчињавање политичке стварности тржишној логици, бирачима намеће статус потрошача који се задовољавају пасивним „праћењем“ телевизијских дебата, док креирање лажних, симулираних представа о поли-

⁸ Под *медијатизацијом политике*, о којој, иначе, већ постоји обимна научна литература, генерално ваља подразумевати ситуацију „где политичке институције све више ... зависе и обликоване су од масовних медија“. (Brants, Voltmer 2011: 5) Под утицајем медијске логике дешава се промена начина политичког саобраћања, тиме што политичари прилагођавају своје изјаве тако да „поруке које шаљу имају више шанси да буду медијски покривене.“ (Hjarvard 2008: 106) Медијатизација се одређује и као „концепт коришћен да критички анализира (...) међуоднос између промене у медијима и комуникацији с једне стране, и промене у култури и друштву са друге стране“ (Hepp, 2013: 6) Дотична промена политике се појављује и кроз термине „нова политика“ или „медијатизована политика“. (Street 2005: 24)

тичким актерима, погубно утиче на јавно мњење и доводи до пада поверења у политичаре. Све већа зависност политичара и бирача од медија, доводи до тога да „партијску демократију“ све више потискује „медијска демократија“ која даје предност шоу-бизнису насупрот озбиљној политичкој расправи. Ова последња се огледа и у континуираном лабављењу унутарпартијских (хијерахованих) односа, као и страначке дисциплине. На релацији грађани-власт, долази до слабљења идентификације гласача са политичким партијама. Такође, странке постају централизоване и са све већом улогом „пи-ара“ (*public relations*, представника за јавност), чиме се подривају темељи односа медија и политике (и уводи узајамно неповерење између њих). „Најзад, стратешко комуницирање, са све наглашенијом улогом „спин доктора“, подрива поверење јавности не само у политичаре већ и у демократске институције.“ (Brants, Voltmer 2011: 6)

Основни принцип постаје „имиџ“, личност политичара, односно поседовање и испољавање одређених њених карактеристика, посебно оних које могу да утичу на исход избора.⁹ Медијатизована политика је персонализована, фокусирана на појединачна питања а не на свеобухватне идеологије, што умањује значај програмских разлика између странака. Истовремено, како је све што се налази изван медија осуђено на политичку маргиналност, политизују се готово сви аспекти живота, док политичари теже да привуку пажњу медија преко „пи-ар“ агенција и тзв. „спин доктора“.¹⁰ Политичари престају да се понашају на државнички начин, већ постају „макијавелистички извођачи на сцени“ којима помажу „менаџери импресија“ и псеудо догађаји, са циљем да се допадне што ширим слојевима становништва, што, опет, имплицира избегавање контроверзи, тј. изјава које могу да увреду потенцијалне бираче. „Илустрација тог феномена је ’политичка коректност.’“ (Louw 2005: 279)

Услед дејства медијатизоване политике, политичке информације и целокупна политичка комуникација постају чак „заробљеници медијског простора“ (Кастелс, 2002: 316) „Заробљена“ или „колонизована“ политика је приморана

⁹ Кључни догађај у вези с овим феноменом десио се још у време ТВ дебата између председничких кандидата Р. Никсона (Nixon) и Џ. Ф. Кенедија (Kenedy) 1960. год. у којима се „јасно видело да је за одлуке бирача важно не оно што било који од кандидата каже, већ то како кандидати изгледају у директном телевизијском преносу.“ (Стевановић 2003: 211). Примећено је да је Никсон одбио да стави јаку шминку па се пред камерама појавио испијен и необријан, док је Кенеди своју младалачку и живахну појаву појачао слојем шминке, што му је на крају и донело председнички мандат. Од тог тренутка најважнија лекција о односу телевизије и политике гласи да начин на који се кандидат представља пред камером има највећи утицај на гласаче, док је садржај његовог говора у другом плану. „Након овог драматичног догађаја страх од лошег презентовања у телевизијским дебатама толико је овладао председничким кандидатима да наредних 16 година оне нису организоване.“ (Croteau, Hoopes 2000: 231). Данас, међутим, председничку кампању у демократским режимима није могуће ни замислити без директног медијског сучељавања кандидата, а онај од њих који га не би прихватио, вероватно би био осуђен на политичко самоубиство.

¹⁰ „Спин докторинг (doctoring) се односи на низ активности: обрана од новинара, одобравање или одбијање интервјуа, као и подучавање оних који дају интервјуе о томе шта да кажу и шта да не кажу, као и коментаришање прича и писања новинара, истичући одређене реченице или интерпретације.“ (Street 2003: 4)

да се прилагоди медијима, док медији приказују политику као „савршену прединсценацију онога што се треба појавити на медијској позорници.“ (Meuer 2003: 50) Обраћање политичких лидера широј јавности дешава се у маниру обраћања ужој породици или пријатељима, што говори о комплетно медијатизованој политичкој арени: „Политичарима су потребни медији да би представили улепшану слику о себи, док се новинари ослањају на политичаре и друге званичне изворе како би омогућили редован ток вести.“ (Thompson 2005: 41)

Закључак

Општи резултат свег претходног је да се јавност, у смислу скупа гласова појединаца који критички просуђују одлуке власти и питања од јавног интереса (чијој је теоријско-вредносној концептуализацији у тексту посвећен највећи део простора), у савремености претворила у пасивну „публику“ којој се упућују превасходно пропангандистичке поруке. То никако не може бити пожељан циљ демократије коју карактерише стална борба за повећање способности појединца да саопшти другоме своју мисао, или да чује мисли које су изразили други људи. „Другим речима, демократију дефинише неуморна борба против свих видова дискриминације, како према онима који говоре, тако и према онима који слушају“. (Bal 1997: 111) То такође значи да слобода комуникације, гарантована јавношћу и јавним мњењем, не само да рачуна на укупан демократски амбијент, већ је уједно и његов предуслов, тј. конституенс. У савременим прегломазним политичким заједницама, учешће јавности сведено је на повремено изражавање мишљења, протеста и периодичне изборе. „Да би тако слаба партиципација јавности била минимално делотворна, неопходно је да она зна шта се дешава и да познаје опције које може да разматра и на основу којих може да делује“. (Herman, MekČesni 2004: 7–8) Тај посао у савременим условима могу да обављају једино медији - али само уколико *заиста намеравају* да креирају одговорно, критичко и активно јавно мњење. Стим у вези, колико год се у савременој политичкој и медијској пракси (али и теорији) релативизовали појмови јавности, јавног мњења и јавног добра, утолико јача неопходност њиховог чврстог теоријско-вредносног утемељења. Иако је концепт „јавне сфере“ данас поприлично замагљен и контроверзан, без постојања неких јасних нормативних начела у вези са њом, не би имало смисла бавити се ни демократијом *per se*.

Литература

- Bal, F. (1997) *Moć medija*. Beograd: Clio.
- Bahtin, M. (1980) *Maršizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit.
- Bobio, N. (1990) *Budućnost demokratije*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Bodrijar, Ž. (1991) *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.
- Бодријар, Ж. (1994) *Прозирност зла: оглед о крајносним феноменима*. Нови Сад: Светови.

- Божиловић, Н. (2007) *Култура и идентитети на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
- Brants, K. and Voltmer, K. (2011) „Introduction: Mediatization and Decentralization of Political Communication“, in *Political Communication in Postmodern Democracy* (Eds. K. Brants, K. Voltmer). New York: Palgrave Macmillan.
- Croteau, D. and Hoynes, W. (2000). *Media Society – Industries, Images, and Audiences*. Pine Forge Press.
- Gocini, Đ. (2001) *Istorija novinarstva*. Beograd: Clio.
- Dorđević, T. (1975) *Političko javno mnjenje*. Novi Sad: Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“.
- Habermas, J. (1969) *Javno mnjenje: Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*. Beograd: Kultura.
- Hegel, G. W. F. (1989) *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, Svjetlost.
- Hepp, A. (2013) „The communicative figurations of mediatized worlds: Mediatization research in times of the ‘mediation of everything’“. *European Journal of Communication*. 0(0): 1–15.
- Herman, E.S. i MekČesni, R.V. (2004) *Globalni mediji*. Beograd: Clio.
- Hjarvard, S. (2008) „The Mediatization of Society: A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change“. *Nordicom Review*, 29: 105–134.
- Јевтовић, З. (2003) *Јавно мњење и политика*. Београд: АЛУ и ЦЗС.
- Калинић, З. (2012) „Савремене комуникативне стратегије политичких партија“, *Сварог* бр. 4, мај (9–19).
- Kant, I. (1974) *Um i sloboda, Spisi iz filozofije istorije, prava i države*. Beograd: Ideje.
- Kastels, M, (2002) *Informacijsko doba, Ekonomija, društvo i kultura, Svezak II. Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing
- Koković, D. (2007) *Društvo i medijski izazovi, Uvod u Sociologiju masovnih komunikacija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Novinarska biblioteka.
- Крстовић, М. (2010) *Социологија масовног комуницирања*. електронско издање, Нови Сад: Футура публикације.
- Lok, Dž. (1962) *Ogled o ljudskom razumu*. knjiga I, Beograd: Kultura.
- Lorimer, R. (1998) *Masovne komunikacije*. Beograd: Clio.
- Louw, E. (2005) *The Media and Political Process*, Sage, London.
- Marx, K. i Friedrich, E. (1979) *DELA*. Tom 1. Beograd: Prosveta.
- McNair, B. (2003) *Uvod u političku komunikaciju*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Mil, Dž. S. (1998) *O slobodi*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Meyer, Th. (2003). *Mediokracija. Medijska kolonizacija politike*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, Biblioteka Politička misao.
- Osmančević, E (2009) *Demokratičnost www-komuniciranja*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Pavićević, Đ. (2003) „Јавност“ u: *Kritički pojmovnik civilnog društva* (prir. Đ. Vukadinović

- i P. Krstić) Beograd: Grupa 484.
- Peruško, Z. (2011) *Uvod u medije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Пешић, М. (2008) „Јавна сфера и принцип отворености: релације “јавно” – “приватно” – “тајно”“, *Српска политичка мисао*, број 3. год. 15. vol. 21. стр. 85–108.
- Popper, R. K. (1993) *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, Čar Platona*. Tom I, Beograd: BIGZ.
- Radojković, M. (2003) „Politička komunikacija u Srbiji – ogled iz projekta *Put Srbije ka miru i demokratiji*“. *Republika*, god. XV, 304–305. Preuzeto sa: <http://www.republika.co.rs/304-305/23.html> (pristupljeno 12.10.2015).
- Radojković, M. (2011) „Politička komunikacija u Srbiji“, u: *Menadžment političke komunikacije: osnove i koncepti*. prir. Ansgar Zerfaß i Miroљub Radojković, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung.
- Rols, Dž. (1998) *Politički liberalizam*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Slavujević, Z. (2007) *Izborne kampanje: pohod na birače: slučaj Srbije od 1990. do 2007. godine*. Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung, Fakultet političkih nauka, Institut društvenih nauka, Libra.
- Stevanović, B. (2013) *Političko-kulturne interferencije*. Niš: SKC.
- Street, J. (2005) „Politics Lost, Politics Transformed, Politics Colonised? Theories of the Impact of Mass Media“, *Political Studies Review*, 3: 17–33.
- Street, J. (2003) *Masovni mediji, politika i demokratija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Supek, R. (1981) *Ispitivanje javnog mnijenja*. Zagreb: Naprijed.
- Thompson, B. J. (2005) „The New Visibility“. *Theory Culture Society*, 22: 31–51.
- Тадих, Љ. (1987) *Оглед о јавности*. Никшић, Београд: Универзитетска рибјеч.
- Tadić, Lj. (1988) *Nauka o politici*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Tadić, B. (1996) *Sociologija politike*. Podgorica: Unireks.
- Tomčić, Z. (2005) *Osnove političkog komuniciranja*. Mostar: Poslovne komunikacije Mostar.
- Šušnjić, Đ. (1997) *Dijalog i tolerancija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vuksanović, D. (2011) *Filozofija medija*. Tom 2. Beograd: Čigoja štampa.
- Vuksanović, D. (2007) *Filozofija medija - ontologija, estetika, kritika*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, доступно на: <https://dzonson.files.wordpress.com/2007/06/filozofija-medija.pdf> (приступљено 29. 9. 2018).
- Vreg, F. (1991) *Demokratsko komuniciranje*. Sarajevo: NUB i FPN.
- Wood, J. (2001) *Communication Mosaics*. Wadsworth, Belmont, Ca, USA.

Branislav Stevanović

THE ROLE OF PUBLIC AND PUBLIC OPINIONS IN DEMOCRATIC COMMUNICATION: PREREQUISITES AND CONTRADICTIONS

Summary: The paper elaborates thesis about the developed public and competent public opinion as irreplaceable factors in the political “communication chain”, as well as a reliable indicators of the achieved level of democracy. The rule that the decisions of the authorities must be known to the sovereign people has always been taken as one of the basic determinants of democracy. Otherwise, they could not be controlled by the same people - what could negate the very essence of democracy. Democracy is a type of public authority in the presence of the public, and only in it, which implies freedom of speech, conflict of thought and debate, impartial exchange of arguments is possible. Therefore, there is a close, but mostly ideal-type interdependence between democracy and the mass media - through which it is possible to present different social interests. Since ideal flow of information between the government and the people is not fully realized, the paper also points to major real difficulties that followed the formation of democratic public opinion, and permanently make it difficult to achieve this far reaching goal.

Key Words: Communication, Political Public, Public Opinion, Mass Culture, Mass Media.

Весна Д. Милтојевић
Универзитет у Нишу
Факултет заштите на раду

УДК 502.131.1:304
Оригинални научни рад

КУЛТУРА МИРА И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ – УТОПИЈА ИЛИ СТВАРНОСТ НА БАЛКАНУ¹

Сажетак: Остваривање мира, развоја, људских права, толеранције, родне равноправности, демократије, економске правде и одрживог окружења се налазе у жижи интересовања светске јавности. Два концепта, култура мира и одрживи развој, настала крајем прошлог, двадесетог века, залажу се, или тачније промовишу поштовање напред наведеног. Према мишљењу аутора нема одрживог развоја без културе мира, нити културе мира без одрживог развоја. Промовисање мира је само један од елемената који спаја ова два концепта и указују на њихову повезаност. У том смислу, приказани су подаци добијени емпиријским истраживањем о ставовима студената три државе Балкана (Србије, Македоније и Бугарске) који могу да допринесу формирању културе мира и одрживог развоја.

Кључне речи: култура мира, одрживи развој, млади, студенти, образовање.

Увод

Нада да се створи бољи, мирнији и праведнији свет има дугу историју. Од Платона до данас сусрећу се бројне идеје о бољој држави и друштву отелотворене у појму утопија. Не улазећи у темељније елаборирање ставова о утопији, помињемо да га је Томас Мор (Thomas More) први пут искористио у свом делу *Утопија*, 1516. године.

Идеја бољег друштва у односу на друштво у коме се живи представља „хипотезу алтернативној историји” тврди Дарко Сувин, дефинишући утопију као „вербалну конструкцију о одређеној псеудољудској заједници у којој су друштвенополитичке и индивидуални односи организовани по савршенијем принципу“ (Suvin 1979: 49). Према мишљењу Ђурића утопијска становишта су хуманистички усмерена „обузета идејом човечности човека, /.../ утопија открива прави, истински људски свет иза завесе непосредног друштвено-историјског искуства, /.../ предочава оно што је човеку примерено, што одговара његовим најдубљим потребама, што је у складу с његовом људском природом (Ђурић 1972).

Било је наравно и покушаја стварања бољег друштва. Према мишљењу Ингеборг Браинс (Ingeborg Breines) у модерним временима, барем у западном

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

делу света, вероватно је хипи покрет из шездесетих година прошлог века имао најјачу веру у утопијско друштво. Покрет је делио снажно уверење у креативност и солидарност људи, у слободу и правду за све, борио се против ригидних структура моћи, ратних економија и традиционалног хијерархијског размишљања (Breines 2014). У источном делу света, то је чини се вера у бескласно, социјалистичко друштво која је обележила двадести век у овом делу света, који је по мишљењу Франка Депеа (Frank Deppe) „с једне стране ‘век социјализма’, а с друге – када се завршио – век пораза и изневерених нада, које су се везивале за социјализам“ (Deppe 2011: 1) као праведније и хуманије друштво. Имајући у виду судбину Хипи покрета, а и социјализма у коме су остварени само неки идеали, чини се да је Ђурић у праву када тврди да „у оквиру историјског времена, утопија се никад не може остварити; могућно је само делимично приближавање неком од њених многобројних програмских циљева, могућно је само делимично испуњење њеног великог задатка“ (Ђурић 1972).

Најновија настојања стварања новог хуманијег друштва везују се за два концепта настала крајем двадесетог века одрживи развој и културу мира. Имајући у виду основне претпоставке оба концепта, поставља се питање да ли и они представљају утопије.

Укратко о култури мира и одрживом развоју

Кратак осврт на поставке и циљеве културе мира и одрживог развоја има за циљ да покаже да се ради о два концепта која су међусобно повезана и условљена. Њихов настанак се везује за последњу декаду двадесетог века. Оба концепта поникла су у окриљу УН, по завршетку хладног рата, у периоду када су све израженије негативне последице поистовећивања економског раста и друштвеног развоја и профитабилно оријентисане производње, са циљем да се без обзира на разлике (културне, верске, етничке, ...) промовише трајни мир и неопходност усаглашавања друштвеног развоја са капацитетима животне средине.

После 1992. године, која је значајна за утемељење културе мира и одрживог развоја, одржане су бројне конференције УН и усвојена документа (декларације, резолуције, програми активности). Међутим, о дефинисању и могућностима остваривања на глобалном и националним нивоима није разговарано само у оквиру УН. Мада, могу да се посматрају као политичке визије, закупили су пажњу научне јавности. У том смислу дефинисању оба концепта приступили су научници различитих профила и дали своја одређења, при чему су им полазишта представљале дефиниције дате у документима УН (види нпр. Mitrović, Miltojević, Stevanović 2006; Милтојевић 2011: 639–645; Милтојевић 2011а: 615–638).

За настанак концепта културе мира према Федерику Мајору (Federico Mayor) од значаја је усвојена *Агенда за мир* 1992. године на заседању Савета безбедности УН (Mayor 2009: 237). Међутим, треба имати у виду, да је усвајању Агенде претходило усвајање Севилске изјава о насиљу (1988) и Декла-

рације из Јамоусукроа (1989). Култура мира се одређује као скуп вредности, ставова и понашања који треба да допринесу мирном решавању сукоба, правди и толеранцији. Обухвата вредности, уверења, ставове, симболе и обрасце понашања у односу на мир као услов заједничког живота, остваривање свеопште планетарне безбедности, услов опстанка и развоја глобалног друштва, региона, држава и појединаца (*Declaration and Programme...* 1999). За прелазак са културе рата и насиља, на културу мира и не-насиља истиче се седам основних претпоставки. Прво, поштовање људских права зацртаних у Универзалној декларацији о људским правима на индивидуалном колективном нивоу. Друго, подстицање демократије као начина да се замене ауторитарне структуре власти које су створиле и које су у прошлости одржале културу рата и насиље. Треће, развијање толеранције и солидарности међу народима и нацијама. Четврто, остваривање одрживог хуманог развоја, јер су развој, социјална правда и искорењивање сиромаштва неопходни за постизање и одржавање мира и сигурности унутар и међу народима. Пето, образовање за мир (формално и неформално) је главно средство промовисања културе мира, јер омогућава да се „живи заједно“. Шесто, слободан проток информација као кључног фактор за јачање мира и међународног разумевања и седмо, широко учешће жена у друштвеном животу и равноправност са мушкарцима (види Mayor 2009: 239–242). У студији Института за економију и мир се наводи осам претпоставки (стубова) културе мира: добро функционисање владе, добро пословно окружење, праведна расподела ресурса, прихватање права других, добри односи са суседима, слободан проток информација, висок ниво образовања и низак ниво корупције (*Pillars of Peace* 2010: 4). Претпоставке, односно ‘стубови’ културе мира су међусобно зависни, утичу један на други и сваки од њих може позитивно или негативно да утиче на остале и остваривање мира и не-насиља.

Концепт одрживог развоја добија на значају после Конференције УН у Рио де Жанеиру 1992. године, када је усвојена *Рио декларација о животној средини и развоју*. Усвајању ове декларације, претходиле су активности УН и залагање за развој усаглашен са законитостима животне средине и остваривање социјалне правде. Идеју одрживог развоја налазимо у Стокхолмској декларацији (1972), а сам одрживи развој дефинисан је у *Извештају Светске комисије за животну средину: Наша заједничка будућност*, као „развој којим се иде у сусрет потребама садашњости, тако да се не угрожава будућност будућих генерација да задовоље своје сопствене потребе. У суштини одрживи развој је процес промена унутар кога су експлоатација ресурса, усмеравање инвестиција, оријентација технолошког развоја и институционалне промене у хармонији и омогућавају коришћење садашњих и будућих потенцијала како би се задовољиле људске потребе и аспирације“ (*Report of the World Commission...* 1987: 8). Одрживи развој почива на интра и интергенерацијској солидарности и усаглашавању развоја са законитостима и капацитетима животне средине. По мишљењу највећег броја аутора овај модел развоја почива на три стуба: економији, социјалној правди и заштити животне средине. Заступници овог тростепеног модела одрживог развоја захтевају „редефинисање економског раста,

разумно коришћење природних ресурса и подизање квалитета производње; искорењивање сиромаштва и задовољавање основних потреба становништва (посао, храна, енергија, снабдевање водом, становање и здравље); прихватљив раст становништва; очување природних ресурса и повећање разноврсности кроз одржавање екосистема и праћење утицаја привредних активности на животну средину; технолошке промене и контролу технолошких ресурса; децентрализацију власти и активно учешће у процесе доношења одлука; доношење националних и међународних прописа у вези животне средине и развоја“ (Orboi et al. 2010: 752). Међутим, од зачетка концепта било је и аутора који су заступали четворостепени модел одрживог развоја, али међу њима не постоји сагласност око четвртог стуба. Поједини сматрају да је то култура, други да је то политика, трећи да су то институције или наводе нешто друго (види више: Милтојевић 2011: 644–645).

Претпоставке као и циљеви којима теже спајају ова два концепта од њиховог настанка. Заједнички циљеви су им: образовање, искорењивање сиромаштва, смањење неједнакости, обезбеђивање еколошке равнотеже и родна равноправност.

На повезаност између поменутих концепата посебно је указано септембра 2015. године на Форуму Генералне скупштине о култури мира када је у оквиру панел дискусије „Промоција културе мира у контексту одрживог развоја пост-2015“, између осталог указано да практичне стратегије које промовишу културу мира морају да буду у контексту Програма одрживог развоја после 2015. године (*Concept Note* 2015). Како су истог месеца (септембра 2015) усвојени и циљеви одрживог развоја (СДГ) до 2030. године, у оквиру панел дискусије указано је превасходно на везу са четвртим СДГ циљем који се односи на образовање и СДГ 16, промовисање мирољубивих и инклузивних друштава за одрживи развој, обезбеђивање приступа правди за све и изградња ефикасних, одговорних и инклузивних институција (*High Level Forum...* 2015).

На основу програма деловања који треба да допринесе култури мира и усвојених циљева одрживог развоја може се приметити да постоји блиска повезаност ова два концепта не само када се ради о вези са СДГ 4 и СДГ 16. Један од програмских циљева културе мира је искорењивање сиромаштва и неписмености и смањење неједнакости унутар и међу народима и он је повезан не само са СДГ 4 (осигурати инклузивно и равноправно образовање и промовисати прилике за доживотно учење за све), већ и са СДГ 1 (искорењивање сиромаштва у свим његовим облицима свуда), са СДГ 2 (окончање глади, постизање сигурности хране и побољшање исхране и промовисање одрживе пољопривреде) и СДГ 10 (смањити неједнакост унутар и међу државама). Елиминисање свих облика дискриминације жена кроз њихово оснаживање и једнаку заступљеност на свим нивоима доношења је предуслов културе мира, а циљ одрживог развоја (СДГ 5) је постизање родне равноправности. Промовисање мирног решавања сукоба, узјамног поштовања и разумевања и међународне сарадње; демократије, развоја и универзалног поштовања и поштовања свих људских права и основних слобода; омогућавање људима на свим нивоима да развију вештине дијалога, прегова-

раћа, изградње консензуса и мирног решавања разлика и јачање демократских институција и осигурање пуног учешћа у процесу развоја су претпоставке културе мира, а СДГ 16, као што је већ поменуто, потенцира промоцију мирољубивих и инклузивних друштава за одрживи развој, приступ правди за све и изградњу ефикасне, одговорне и инклузивне институције на свим нивоима. Одрживи економски и социјални развој су услови за прелаз са културе рата на културу мира и корелирају са СДГ 8 који се односи на промоцију одрживог, инклузивног економског раста, пуног и продуктивног запошљавања и пристојан рад за све, али и индиректно са осталим циљевима (види: *Declaration and Programme...* 1999). На основу изнетог, чини се да нити је могућа култура мира без одрживог развоја, нити одрживи развој без културе мира.

Ставови студената Ниша, Битоља и Великог Трнова о значају образовања за остваривање културе мира и одрживог развоја

Полазећи од значаја образовања за остваривање концепта културе мира и одрживог развоја, у раду су изнети резултати добијени истраживањем на тему „Културна оријентација актера/студената, међуетнички односи, национални идентитет и култура мира на Балкану“ које је спроведено децембра 2012. године у Нишу (Србија), Битољу (Македонија) и Великом Трнову (Бугарска). Истраживање је изведено на репрезентативном узорку од 2208 испитаника. Узорком су обухваћени студенти универзитета у ова три града (Ниш: 818, Битољ: 804, Велико Трново: 586) са различитих факултета и студијских програма (Петровић 2014: 11–16). Резултати добијени истраживањем обрађени су у SPSS програму.

Приказани су ставови студената о значаја образовања и васпитања за успостављање мира на Балкану и о утицају школског система на развијање способности за толерантно и ненасилно понашање. Испитивана је и веза полне припадности и поља у коме испитаници студирају на поменуте ставове.

Резултати истраживања

На нивоу целокупног узорка највећи проценат испитаника, 76,8%, се слаже са ставом да образовање и васпитање могу да допринесу миру, 14,5% нема став и 8,7% се не слаже са ставом. Уочене су извесне разлике између подузорака (Табела 1).

Табела 1. Миру (политичкој стабилности) на Балкану може да допринесе образовање и васпитање за мир младе генерације

	Слажем се	Не слажем се	Немам став о томе	Укупно
Универзитет у Нишу	80,1%	6,3%	13,7%	100,0%
Универзитет у Битољу	69,4%	11,8%	18,8%	100,0%
Универзитет у Великом Трнову	82,9%	7,8%	9,4%	100,0%
Укупно	76,8%	8,7%	14,5%	100,0%

$\chi^2=45,343$ df=4 Asymp. Sig. 0,000

Утврђена је статистички значајна разлика ($F_{(2, 2167)}=18,756$, $\rho=0,000$) у зависности од државе у којој испитаници студирају. Разлика изражена преко ета квадрата (η^2) износи 0,01. Поређењем средњих вредности (Ниш: $M=1,34$, $СД=0,705$; Битољ: $M=1,49$, $СД=0,792$; Велико Трново: $M=1,27$, $СД=0,619$) уочена је разлика у ставовима између испитаника из Ниша и испитаника из Битоља (Sig. 0,000) и Битоља и Великог Трнова (Sig. 0,000).

На основу добијених резултата утврђена је веза између полне припадности испитаника и ставова о значају образовања и васпитања за мир. Мада се нешто већи постотак студенткиња изјаснило да се слаже и да нема став о значају образовања и васпитања за успостављање мира на Балкану, а студената да се не слаже, добијене средње вредности (мушкарци: $M=1,38$, $СД=0,716$; жене: $M=1,35$, $СД=0,718$) и вредност ета квадрата не указују на статистички значајан утицај пола на одговоре испитаника.

Табела 2. Миру (политичкој стабилности) на Балкану може да допринесе образовање и васпитање за мир младе генерације

	Слажем се	Не слажем се	Немам став о томе	Укупно
Мушки	76,2%	9,9%	13,9%	100,0%
Женски	79,1%	6,6%	14,3%	100,0%

$$\chi^2=6,496 \text{ df}=2 \text{ Asymp. Sig. } 0,039$$

И на нивоу сва три подузорка се нешто већи проценат испитаница изјаснио да се слаже са ставом о важности васпитања и образовања младих за успостављање мира на Балкану. У српском и бугарском подузорку већи постотак студенткиња нема став по овом питању у односу на студенте, а већи проценат студената у односу на студенткиње се изјаснио да се не слаже са ставом. Нешто другачији подаци добијени су на македонском подузорку, где се већи постотак студената у односу на студенткиње изјаснио да се не слаже и нема став о значају образовања и васпитања за успостављање мира на Балкану (Табела 3). Међутим добијене средње вредности и вредности ета квадрата не указују на статистичку значајност (Србија: мушкарци: $M=1,33$, $СД=0,668$; жене: $M=1,34$, $СД=0,730$, $\eta^2=0,004$; Бугарска: мушкарци: $M=1,55$, $СД=0,810$; жене: $M=1,45$, $СД=0,778$, $\eta^2=0,004$; Македонија: укупно: $M=1,27$, $СД=0,621$, мушкарци: $M=1,27$, $СД=0,603$; жене: $M=1,27$, $СД=0,632$, $\eta^2=0,000$).

Табела 3. Миру (политичкој стабилности) на Балкану може да допринесе образовање и васпитање за мир младе генерације

Пол	Слажем се	Не слажем се	Немам став о томе	Укупно
Ниш (Србија)				
Мушки	78,2%	10,6%	11,2%	100,0%
Женски	81,3%	3,3%	15,4%	100,0%
Велико Трново (Бугарска)				
Мушки	81,8%	9,9%	8,3%	100,0%
Женски	83,4%	6,4%	10,8%	100,0%

Битољ (Македонија)				
Мушки	65,4%	14,2%	20,3%	100,0%
Женски	72,4%	9,8%	17,8%	100,0%

Веза између поља у коме се налазе студијски програми и одговора на питање о значају образовања и васпитања за успостављање мира на Балкану анализирана је само на нивоу подзорка, с обзиром да су у свим подзорцима били заступљени само студенти из студијских програма (СП) који припадају пољу друштвено-хуманистичких (ДХ) и техничко-технолошких наука (ТТ).

Узорком нишких студената били су обухваћени студенти СП из ДХ, ТТ и поља природно-математичких (ПМ) наука. На основу добијених података није уочена разлика у односу на поље студија. У оквиру сваког поља највећи проценат испитаника се слаже са ставом да миру на Балкану може да допринесе образовање и васпитање младе генерације (ДХ: 79,2%, ТТ: 78,2%, ПМ: 83,2%), затим следе испитаници који немају став (ДХ: 14,7%, ТТ: 12,2%, ПМ: 12,7%), а најмањи проценат се не слаже са ставом (ДХ: 6,1%, ТТ: 9,6%, ПМ: 4,1%). Непостојање значајног утицаја на ставове потврђују и добијене средње вредности (ДХ: $M=1,36$, $СД=0,724$; ТТ: $M=1,34$, $СД=0,686$; ПМ: $M=1,29$, $СД=0,681$).

Узорком у Битољу били су обухваћени студенти СП у ДХ, ТТ, медицинском и интердисциплинарном пољу. Уочена је разлика у ставовима о значају образовања и васпитања за мир на Блкану у односу на поље студија. Мада се највећи проценат слаже са ставом, он је најзаступљенију у оквиру студената који студирају неки од факултета у ДХ пољу (Табела 4).

Табела 4. Миру (политичкој стабилности) на Балкану може да допринесе образовање и васпитање за мир младе генерације

Поље	Слажем се	Не слажем се	Немам став о томе	Укупно
ДХ	73,9%	9,4%	16,7%	100,0%
ТТ	68,3%	13,7%	18,1%	100,0%
Медицинско	60,6%	12,1%	27,3%	100,0%
Интердисциплинарно	65,5%	19,0%	15,5%	100,0%
Укупно	69,3%	11,9%	18,8%	100,0%

$\chi^2=13,924$ $df=6$ Asymp. Sig. 0,030

Поређење средњих вредности (ДХ поље: $M=1,43$, $СД: 0,761$; ТТ поље: $M=1,50$, $СД=0,050$; медицинско: $M= 1,67$, $СД =0,880$ и интердисциплинарно: $M= 1,50$, $СД=0,099$) показује да постоји разлика између студената у зависности од поља у коме се налази програм студија. Једнофакторском анализом ($F_{(3, 795)}=2,960$, $\rho=0,032$) утврђена је разлика између студената факултета у ДХ и медицинском пољу (Sig. 0,003) и ТТ и медицинском пољу (Sig. 0,047) и значајност утицаја $\eta^2=0,01$.

Великотновским узорком били су обухваћени студенти факултета у ДХ и ТТ пољу између којих је уочена разлика у ставовима о значају образовања и васпитања за мир на Блкану, о чему сведоче подаци приказани у Табели 5 и добијене средње вредности (ДХ: $M=1,24$, $СД=0,600$; ТТ: $M=1,57$, $СД=0,817$), а

утицајност поља у коме студирају на ставове на основу вредности ета квадрата износи 0,01.

Табела 5. Миру (политичкој стабилности) на Балкану може да допринесе образовање и васпитање за мир младе генерације

Поље	Слажем се	Не слажем се	Немам став о томе	Укупно
ДХ	84,3%	7,0%	8,7%	100,0%
ТТ	63,3%	16,7%	20,0%	100,0%
Укупно	83,0%	7,6%	9,4%	100,0%

$\chi^2=8,754$ df=2 Asymp. Sig. 0,013

На нивоу целокупног узорка нешто више од четвртине испитаника, 26,2%, сматра да постојећи школски ситем много омогућава студентима развијање способности за толереантно и ненасилно опхођење према другима, 18,9% да нимало не омогућава развијање ових способности и 54,9% да мало омогућава (Табела 6).

Табела 6. Колико у Вашој земљи постојећи школски систем омогућава студентима: развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима

	Нимало	Мало	Много	Укупно
Универзитет у Нишу	20,0%	59,8%	20,1%	100,0%
Универзитет у Битољу	19,9%	54,6%	25,5%	100,0%
Универзитет у Великом Трнову	15,9%	48,2%	35,8%	100,0%
Укупно	18,9%	54,9%	26,2%	100,0%

$\chi^2=43,061$ df=4 Asymp. Sig. 0,000

Поређење средњих вредности указује на значајне разлике (Ниш: $M=2,00$, $SD=0,634$; Битољ: $M=2,06$, $SD=0,672$; Велико Трново: $M=2,20$, $SD=0,692$) у ставовима о утицају школског система на развијање способности за толереантно и ненасилно опхођење према другима у зависности од државе у којој студенти студирају ($F_{(2,2169)}=15,073$, $\rho=0,000$). Разлика изражена преко ета квадрата (η^2) износи 0,01. Значајна разлика (Sig. 0,000) је утврђена између испитаника из Ниша и Великог Трнова и Битоља и Великог Трнова.

Без обзира на пол на нивоу целокупног узорка уочена је уједначеност у ставовима везаним за утицај школског система на развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима. Готово једнак постотак сматра да постојећи школски систем много доприноси развијању способности за толереантно и ненасилно опхођење (м: 54,7%, ж: 54,8%), а незнатно се разликују одговори оних који су мишљења да нимало не доприноси (м: 19,7%, ж: 17,7%) и мало доприноси (м: 25,6%, ж: 27,5%).

На нивоу подузорака добијени су нешто другачији резултати. У оквиру нишког подузорака приближно исти постотак без обзира на пол (м: 60,3%, ж: 59,5%) сматра да постојећи школски ситем мало омогућава студентима раз-

вијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима. Међутим, већи постотак испитаница (за 9,5%) у односу на испитанике сматра да много омогућава, а 8,7% више испитаника у односу на испитанице да нимало не доприноси (Табела 7). На основу добијених средњих вредности (м: $M=1,89$, $СД=0,622$; ж: $M=2,07$, $СД=0,633$) и добијене вредности $\eta^2=0,02$ може утврдити мала утицајност полне припадности на ставове о значају школског система у развијању способности за толерантно и ненасилно опхођење.

Табела 7. Колико у Вашој земљи постојећи школски систем омогућава студентима: развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима

Пол	Нимало	Мало	Много	Укупно
Мушки	25,2%	60,3%	14,5%	100,0%
Женски	16,5%	59,5%	24,0%	100,0%
Укупно	20,0%	59,8%	20,1%	100,0%

$\chi^2=15,951$ $df=2$ Asymp. Sig. 0,000

У битолском узорку, такође највећи проценат испитаника без обзира на пол је мишљења да школски систем мало омогућава развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима (м: 53,7%, ж: 55,6%). За 5% студената више у односу на студенткиње мишљења је да нимало не доприноси, а 3,1% више студенткиња у односу на студенте да много доприноси. Без обзира на разлике у средњим вредностима (м: $M=2,01$, $СД=0,682$; ж: $M=2,09$, $СД=0,661$) нису утврђене значајније разлике нити утицај полне припадности на ставове о значају школског система на развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење.

Готово једнак проценат студената из Великог Трнова, као и код претходна два подзорка, без обзира на пол је мишљења да постојећи школски систем мало доприноси развијању способности за толерантно и ненасилно понашање (м: 47,5%; ж: 47,9%). Нешто већи постотак студенткиња (17,4%) у односу на студенте (14,6%) да не доприноси нимало, док већи проценат студената (37,9%) у односу на студенткиње (34,7%) да доприноси много. Да је утицај полне припадности занемарљив на ставове потврђују и добијене средње вредности и вредност ета квадрата (м: $M=2,23$, $СД=0,688$; ж: $M=2,17$, $СД=0,701$).

На нивоу нишког подзорка испитаници без обзира да ли студирају факултет у пољу техничко-технолошких (ТТ), природно-математичких (ПМ) или друштвено-хуманистичких (ДХ) наука у преко 55% случајева је мишљења да постојећи школски ситем мало омогућава студентима развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима (Табела 8).

Табела 8. Колико у Вашој земљи постојећи школски систем омогућава студентима: развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима

Поље	Нимало	Мало	Много	Укупно
ДХ	18,3%	61,1%	20,7%	100,0%
ТТ	25,3%	61,7%	13,0%	100,0%
ПМ	19,3%	56,3%	24,4%	100,0%
Укупно	19,9%	60,0%	20,1%	100,0%

Поређење средњих вредности указује на разлике (ДХ поље: $M=2,02$, $СД=0,624$; ТТ поље: $M=1,88$, $СД=0,09$; ПМ поље: $M=2,05$, $СД=0,660$) у ставовима између испитаника у зависности од поља у коме се налази факултет који студирају ($F_{(2, 808)}=3,915$, $\rho=0,020$). Значајности Sig. 0,033 утврђена је између групе испитаника који студирају на факултетима друштвено-хуманистичких наука и техничко-технолошких, као и техничко-технолошких и природно-математичких (Sig. 0,028).

Разлике у ставовима су уочене и код испитаника битолског подузорка између поља студија и ставова колико постојећи школски систем омогућава развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима ($F_{(3, 792)}=7,038$, $\rho=0,000$). Преко 52% испитаника без обзира на поље студија је мишљења да школски систе пружа мало могућности за развој ових способности, а веће процентуалне разлике су уочене код осталих одговора (Табела 9).

Табела 9. Колико у Вашој земљи постојећи школски систем омогућава студентима: развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима

Поље	Нимало	Мало	Много	Укупно
ДХ	15,8%	56,4%	27,8%	100,0%
ТТ	26,4%	52,4%	21,1%	100,0%
Медицинско	24,2%	53,0%	22,7%	100,0%
Интердисциплинарно	5,2%	56,9%	37,9%	100,0%
Укупно	19,7%	54,6%	25,6%	100,0%

$\chi^2=22,932$ $df=6$ Asymp. Sig. 0,001

На основу поређења средњих вредности (ДХ поље: $M=2,12$, $СД: 0,650$; ТТ поље: $M=1,95$, $СД=0,689$; поље медицинских наука: $M=1,98$, $СД=0,680$ и интердисциплинарно поље: $M=2,33$, $СД=0,574$) утврђене су разлике у ставовима између студената из различитих научних поља. Значајна разлика (Sig. 0,002) утврђена је између ставова студената који студирају факултете у пољу друштвено-хуманистичких и техничко-технолошких наука, у пољу друштвено-хуманистичких и медицинских наука (Sig. 0,047) и друштвено-хуманистичком и интердисциплинарном пољу (Sig. 0,027). Такође утврђена је разлика између студената са факултета који припадају ТТ и интердисциплинарном пољу (Sig. 0,000) и медицинском и интердисциплинарном (Sig. 0,001).

Без обзира у ком пољу студирају, испитаници великотновског подузорка су се већински изјаснили да им постојећи школски систем пружа мало могућ-

ности за толереантно и ненасилно опхођење према другима (Табела 10). Већи постоток студената из ТТ поља у односу ДХ поље сматра да им школски ситем нимало не омогућава развијање ових способности, а из ДХ у односу ТТ поље да им много омогућава.

Табела 10. Колико у Вашој земљи постојећи школски ситем омогућава студентима: развијање способности за толереантно и ненасилно опхођење према другима

Поље	Нимало	Мало	Много	Укупно
ДХ	15,8%	47,5%	36,6%	100,0%
ТТ	23,3%	50,0%	26,7%	100,0%
Укупно	16,3%	47,7%	36,0%	100,0%

$\chi^2=21,787$ df=3 Asymp. Sig. 0,409

Додатном анализом средњих вредности није утврђен утицај поља студирања на ставове о школском систему и његовом утицају на развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима.

Закључна разматрања

На основу претпоставки неопходних за остваривање културе мира и циљева одрживог развоја може се увидети да се ради о два концепта који су међусобно повезани јер се залажу за хармонизацију односа човек-човек и човек природа, односно за хуманизацију односа међу људима и између људи и природе. Мада су концепти прихваћени на глобалном нивоу у последњој декади двадесетог века, чини се да је досезање постављених циљева далеко. Наиме, према подацима УН, мада је постигнут изванредан напредак, и даље више од 783 милиона људи живи испод линије сиромаштва са 1,90\$ дневно, 815 милиона је подхрањено, 3 од 10 људи нема приступ пијаћој води, 4 милијарде нема приступ електричној енергији, свакодневно више од 5 милиона деце млађе од 5 година умире, ХИВ, туберкулоза и маларија односе милионе живота, 57 милиона деце није обухваћено примарним образовањем, у 18 земаља мужевци могу легално да спрече своје жене да раде, у 39 земаља ћерке и синови немају једнака права наследства, у 49 земаља нема законе који штите жене од насиља у породици, свега 23,7% жена су чланице парламента, мушкарци зарађују 12,5% више него жене у 40 од 45 земаља, путеви, информационе и комуникационе технологије, санитарнија, електрична енергија и вода недостају многим земљама у развоју, неједнакост и диспаратности у погледу приступа здравственим и образовним услугама и даље је велики, а свакодневно су присутна убиства, насиље над децом, сексуално насиље, сукоби у оквиру држава и између њих (UN s.a.). На основу изнетих података, без обзира што су окончане декаде посвећене култури мира и образовању за одрживи развој, остварили су делимично своје циљеве на глобалном нивоу, али пружају наду у боље сутра.

Имајући у виду ситуацију на глобалном нивоу, као и промене на Балкану, чини се да су култура мира и одрживи развој тек у зачетку у Србији, Македонији и Бугарској. За остваривање оба концепта неопходне су промене у вредносним системима чему доприноси образовање, те охрабрују подаци добијени емпиријским истраживањем на студентској популацији. Наиме, без обзира на утврђене разлике између подузорака студенти су свесни да је образовање и васпитање за мир предуслови остваривања културе мира и одрживог развоја. На нивоу целог узорка и на нивоу подузорака студенти су се у највећем проценту изјаснили да постојећи школски системи мало доприносе развијању способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима (види и: Марковић Крстић, Милошевић Радуловић 2014: 197–198). Такође, добијени резултати на нивоу целокупног узорка и подузорака су показали да не постоји веза између пола и испитиваних ставова, али да поље студија студијских програма утиче на поједине ставове. Очекивано је било да ће се студенти програма у пољу друштвено-хуманистичких наука у већем постотку изјаснити да школски систем доприноси развијању способности за толерантно и ненасилно понашање. Међутим, изненадио је податак да се за 3,7% студената са студијских програма у пољу природно-математичких наука у односу на студенте из поља друштвено-хуманистичких наука нишког подузорка изјаснило да образовни систем много доприноси развијању постигнућа за толерантно и ненасилно понашање. На подузорку из Битоља, као и код студената из Ниша нисмо добили очекиване резултате, јер се највећи постотак студената из поља интердисциплинарних наука изјаснило да школски систем много доприноси оваквом понашању. Међутим, на подузорку из Великог Трнова добијени су другачији резултати. Мање од 50% се изјаснило да образовни системи мало доприносе толерантном и ненасилном понашању. Студент у пољу друштвено-хуманистичких наука су се у већем постотку (за 9,9%) у односу на студенте из ТТ поља изјаснили да школски систем много доприноси развијању способности за толерантно и ненасилно понашање.

Изнети резултати, као и резултати истраживача презентовани у публикацији *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану* (Захаријевски, Ђорић, Стојић 2014) о ставовима студената Ниша, Битоља и Великог Трнова, на нивоу целог узорка, без обзира на разлике између подузорака, указују да су студенти свесни значаја поштовања људских права за остваривање хуманијих, праведнијих, толерантнијих односа у сопственим државама и на Балкану. Њихови ставови о улози школског система у оспособљавању за толерантно и ненасилно упућују на неопходност детаљне анализе курикулума без обзира на поље у којима се налазе студијски програми и увођење садржаја који ће допринети прихватању идеја ових концепата, али и на неопходност успостављања програма на националном нивоу који подижу свест о потреби подстицања толеранције, поштовања културне, верске и биолошке разноврсности како би се што више приближиле остваривању програмских циљева оба концепта.

Литература

- Breines I. (2014) *The culture of peace – a necessary utopia?* http://www.ipb.org/wp-content/uploads/2018/01/helsinki.art_rev.pdf
- Concept Note: High-Level Forum on Culture of Peace.* (2015) https://www.un.org/pga/wp-content/uploads/sites/3/2015/08/120815_concept-note_High-Level-Forum-on-a-culture-of-Peace1.pdf
- Declaration and Programme of Action on a Culture of Peace* (1999) United Nations, Distr. General A/RES/53/243. <http://www.un-documents.net/a53r243a.htm>
- Deppe F. (2011) „Socijalizam u XXI veku – više od utopije?“. *Perspektive*, 1: 1–12.
- Đurić M. (1972) „Dvosmislenost utopije“. *Praxis: filozofski časopis*, 1–2. <https://www.marxists.org/srpshrva/subject/praxis/1972/02.htm>
- High Level Forum Discusses Culture, Practice of Peace in Post-2015 Period* (2015) <http://sdg.iisd.org/news/high-level-forum-discusses-culture-practice-of-peace-in-post-2015-period/>
- Mayor, F. (2009). Culture of Peace. In: R. Ch. Elliot (ed.), *Institutional Issues Involving Ethics And Justice – Volume III*, 236-249. Oxford: Eolss Publishers Co. Ltd.
- Марковић Крстић С., Милошевић Радловић Л. (2014) „Универзитетска настава на Балкану – између традиционалног и модерног“, у: Д. С. Захаријевски, Г. Ђорић и Г. Стојић (ур.), *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану*, стр. 183–202. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
- Милтојевић В. (2011) „Култура као димензија одрживог развоја“. *Теме*, 35(2): 639–653.
- Милтојевић В. (2011a) „Одрживи развој и култура мира на Балкану“. *Теме*, 35(2): 615–638
- Mitrović Lj., Miltojević V., Stevanović B. (ur.) (2006) *Kultura mira – pojam i funkcije*. Niš: Filozofski fakultetk, Institut za sociologiju.
- Orboi M.-D. et al. (2010) “Sociological dimensions of sustainable development”. *Research Journal of Agricultural Science*, 42 (3): 749–55.
- Петровић Ј. (2014) “Основне информације о узорку, инструменту и теренској реализацији емпиријског истраживања ‘Културна оријентација актера/студената, међуетнички односи, национални идентитет и култура мира на Балкану’“ у: Д. С. Захаријевски, Г. Ђорић и Г. Стојић (ур.), *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану*, стр. 11–16. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
- Pillars of Peace: Understanding the key Attitudes and Institutions That Underpin Peaceful Societies.* (2010) Sydney: Institute for Economics Peace.
- Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future.* (1987) Oxford: World commission on environment and development.
- Sustainable Development Goals.* (2015) <https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300>
- Suvin D. (1979) *Metamorphoses of science fiction: On the poetics and history of a literary genre*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- UN (s. a.) *Sustainable Development Goals: Goal 16: Promote just, peaceful and inclusive societies.* <https://www.un.org/sustainabledevelopment/peace-justice/>

Vesna Miltojević

CULTURE OF PEACE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT – UTOPIA OR REALITY IN THE BALKANS

Abstract: The global public sphere is currently most interested in the actualization of peace, development, human rights, tolerance, gender equality, democracy, economic justice, and sustainable environment. Culture of peace and sustainable development, two concepts that originated in the late twentieth century, promote the observance and appreciation of the aforementioned ideas. In the author's opinion, there is no sustainable development without a culture of peace and vice versa. Promotion of peace is one of the many elements connecting the two concepts and suggesting how closely they are associated. Accordingly, the paper presents data obtained within an empirical study on the opinions of students from three Balkan countries—Serbia, Macedonia, and Bulgaria. The data could contribute to the formation of a culture of peace and to sustainable development.

Key Words: Culture of Peace, Sustainable Development, Youth, Students, Education.

Ивана Божић Миљковић
Универзитет Сингидунум
Пословни факултет
Београд

УДК 334:330.341.1(497.11)
Оригинални научни рад

ТРАНСФЕР САВРЕМЕНИХ ТЕХНОЛОГИЈА И ЗНАЊА И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА ПРОМЕНУ ПРИВРЕДНЕ СТРУКТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Савремени економски системи који су у процесу глобализације промовисани као успешни и који су одлика економски развијених земаља света, иновације и знање препознају као најзначајнији развојни ресурс. Структуре привреда ових земаља се одликују значајним учешћем високо софистицираних индустрија чији се раст и развој заснива на истим таквим ресурсима. Србија припада групи земаља у транзицији чији је привредни развој условљен приливом страних директних инвестиција, које, осим доминантно економске димензије имају и технолошко-развојну димензију, односно служе и као канал за пласман иновација и трансфер савремених технологија и знања из развијених земаља. У последње две деценије, прилив страних директних инвестиција и трансфер технологије по том основу, условио је и постепену промену привредне структуре Србије у корист већег учешћа индустрије и услуга из области информатичких и телекомуникационих технологија. Задатак овог рада је да истражи обим и квалитет тих промена, као и њихове економске и развојне ефекте од почетка века до данас.

Кључне речи: трансфер технологија, знање, структура привреде, запосленост, привредни раст.

Увод

У савременој светској привреди, развој и могућности усвајања и примене савремених технологија и знања имају већи значај него у ранијим фазама развоја људског друштва. То је последица процеса глобализације и веома динамичних промена које се под окриљем тог процеса дешавају на пољу науке, поготово у областима које се односе на информационе технологије, телекомуникације, биоинжењеринг, нанотехнологије и сл. Поседовање и правилно коришћење иновационих капацитета за развој савремених технолошких решења и могућности за перманентно унапређење знања, у савременом свету, за одређену групу земаља, синоним су њихове економске моћи и доминантног положаја у међународним економским односима. Са друге стране, много је већа група земаља коју у савременој светској привреди одликује мањи или већи степен технолошке и економске заосталости. У настојању да убрзају свој економски развој у складу са изазовима које пред њих поставља модерно доба, ове земље су принуђене да савремене технологије и знања увозе из развијених земаља. Њихова технолошка инфериорност и увозна зависност

у погледу савремених технологија и знања детерминишу и њихов инфериоран положај у међународној економији. Негативне последице политичке и економске историје и веома слаби економски ефекти процеса транзиције, сврстали су Србију у ову другу групу земаља. Њени скромни капацитети за развој иновација и нових технолошких решења чине да многе земље западне Европе, САД, Кина, Јапан и сл, које су у том погледу супериорније, Србију препознају као извозну дестинацију за своје технологије и знање. Поред тога што Србија има добре апсорбционе капацитете када је у питању трансфер нових технологија и знања, производи и услуге те врсте, које увози из иностранства често нису најсавременији. Од почетка овог века, Србија је, кроз разне форме страних инвестиција и друге облике кретања капитала, остварила значајан прилив технологије и знања из иностранства. Трансфером се активно деловало на њен економски развој и под утицајем нових технологија и знања, мењала се и њена привредна структура у корист већег учешћа технолошки пропульзивних привредних грана. Међутим, значајнији ефекти на укупан економски развој Србије су изостали, а по структури привреде, структури извоза и нивоу конкурентности Србија је, након готово три деценије процеса транзиције, ближа групи земаља у развоју него групи економски развијених земаља.

1. Политика трансфера технологије и знања: економски аспекти

Развој савремених технологија и знања између земаља, представљају део савремених међународних економских односа, предуслов су економског развоја земаља и положаја који оне заузимају у том односима. Из тог разлога, политика трансфера технологије и знања представља део развојне политике сваке земље. Као и остали сегменти развојне политике, и она има субјекте, инструменте, мере и средства која ставља у функцију остварења својих циљева. Квалитет и успешност у остварењу циљева политике трансфера технологије и знања и степен њене координације са другим секторским политикама, посебно оним које су такође развојног опредељења, директно утичу на успешност развојне политике у националним и међународним оквирима.

Економски значај трансфера технологије и знања произилази из чињенице да је он средство остваривања технолошког развоја одређене земље, које генерише и усмерава интензитет и квалитет њеног економског развоја. Економски аспект још више долази до изражаја када се ради о земљама које заостају у технолошком развоју. Примарни циљ земаља те групе је, да технолошки јаз у што краћем периоду, са што мање трошкова, квалитативно елиминишу. Последице, оне су приморане да се ослоне на страна улагања као и на интерно поднесене трошкове истраживања и развоја (Радоњић, 2002: 187).

Као средство ширења технолошких достигнућа и знања у светским размерама, трансфер доприноси и друштвеном развоју, мењајући услове и начин живота људи и њихових заједница (Божић, 2001: 46). Потпуни економски и друштвени ефекат, трансфер технологије и знања постиже и тиме што може и треба да утиче на убрзање процеса развоја науке у конкретној земљи, од-

носно, да тај процес чини економски рационалнијим. У неким земљама ова позитивна спрега постоји, но много је дужи списак оних у којима се позитивни ефекти трансфера технологије и знања завршавају у текућој производњи и највидљивији су у економским перформансама предузећа и макроекономским показатељима којима се описује годишњи раст националне привреде, док на њен технолошки развој и на развој науке немају много утицаја. Да би у том смислу дошло до позитивних помака, односно да би трансфер технологије и знања показао дугорочније ефекте и постао генератор економског развоја, потребно је да држава има јасну стратегију економског и научно-технолошког развоја у оквиру које ће водити одговарајућу политику у тој области.

Са аспекта међународних економских односа, трансфер технологије и знања спада у домен међународног кретања капитала и реализује се путем класичне међународне трговине или, чешће, кроз разне форме иностраних инвестиција где земља која поседује савремене технологије и знања, те своје ресурсе ангажује и економски валоризује у другој земљи која у тим ресурсима оскудева. Да би дошло до реализације трансфера технологије и знања и да би тај трансфер дао своје пуне економске ефекте, морају се уважити одређене претпоставке:

1. Да постоји способност државе, односно њених привредних субјеката да узму учешће у трансферу технологије и знања и то како на страни примаоца, тако и на страни даваоца трансфера;
2. Да постоји “повољна клима” за трансфер технологије у смислу политичке и макроекономске стабилности земље примаоца;
3. Познавање и уважавање друштвених, економских, техничких и културолошких услова на страни примаоца нових технологија
4. Коришћење савремене методологије за оцену успешности трансфера технологије, односно евалуацију економских ефеката тог трансфера и сл.

Посматрано са развојног аспекта, трансфер технологије и знања је позитиван процес у функцији равномернијег технолошког и економског развоја на глобалном нивоу. Међутим, постоји и негативна страна тог процеса која је одраз односа снага технолошки супериорних земаља и оних које су технолошки инфериорне и које уз то немају јасно дефинисану стратегију сопственог научно-технолошког развоја нити кредибилну политику трансфера технологије и знања. Одсуство такве стратегије и политике чини ове земље погодним стециштем за трансфер застарелих и прљавих технологија, које не само да не дају жељене економске ефекте, већ и доводе у питање безбедност земље са аспекта очувања њеног екосистема и очувања здравља њеног становништва. Управо на тржишту технологија је највидљивија несавршеност тржишта. Технологија се продаје тек пошто бива превазиђена и замењена савременијом технологијом. Асиметричност информација о доступности нових технологија, њиховим перформансама и утицају на животну средину, могу имати различит и непредвидив тржишни исход са аспекта купаца и продаваца у погледу економске оправданости трансфера, односно различите последице када је њихова будућа примена у питању (Deraniyagala, 2006: 131-132).

У превенцији таквих трансфера држава земље примаоца технологија има одлучујућу улогу, као креатор поменутих стратегија и политика. Мерама подршке трансферу технологије и знања, држава координира прилив савремених технологија, начин и период њихове употребе и њихову максималну искоришћеност, водећи рачуна о томе да чисто економски ефекти не превазиђу и угрозе неке друге, значајне аспекте општедруштвеног интереса.

2. Иновациони и апсорбциони капацитети Србије: порекло савремених технологија и знања

Да би једно друштво достигло пожељан ниво привредног и уопште друштвеног развоја, потребан је одговарајући иновациони систем чији су главни актери: привреда, истраживања и образовање. Стратегије развоја ових актера треба да су такве да они, уз још неке институције, чине продуктиван национални иновациони систем (Матејић, 2014: 105).

Србија не спада у ред земаља које имају довољно сопствених капацитета за стварање иновација, те свој привредни опоравак не може заснивати на ендогеним технолошким променама које ће обезбедити пуну запосленост производних капацитета и обезбедити економски развој на дуги рок. Истраживачки систем је без утицаја на привредни и други развој, затворен у себе и усредсређен на сопствено преживљавање, са малим и фрагментираним капацитетима за учешће у стварању иновација (Матејић, 2014: 104). Истраживачки институти су у државном власништву и финансирају се из буџета, што је одлика пређашњег економског система и друштвеног уређења. У складу са тим, иновациони капацитети Србије су, према вредностима основних чинилаца који их одређују, у рангу капацитета бивших земаља у транзицији, а значајно испод вредности које су забележене у неким развијеним земљама западне Европе.

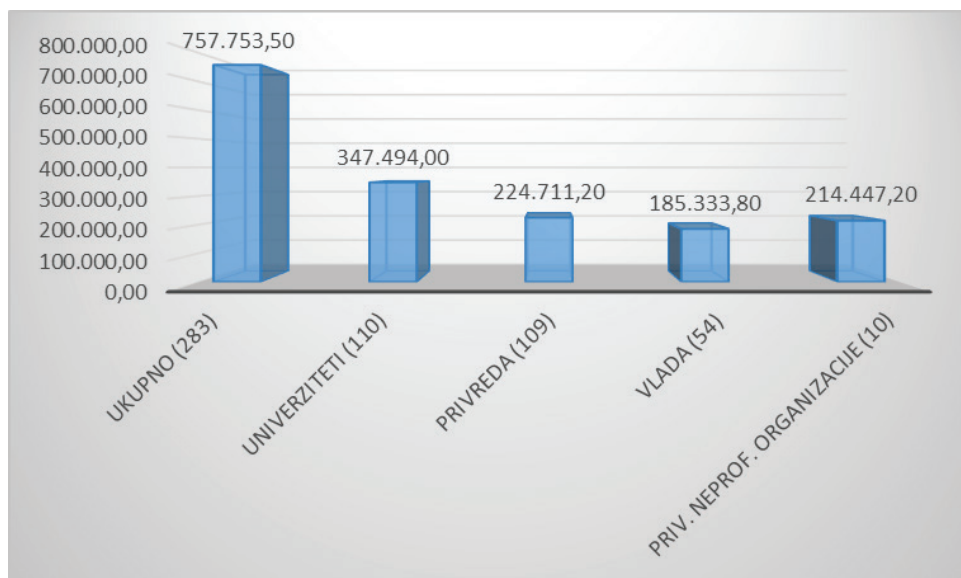
Табела 1: Иновациони капацитети Србије и одабраних земаља 2016. године

Иновациони капацитет	Србија	Словенија	Хрватска	Италија	Француска	Немачка
Укупни трошкови за истраживање и развој (у % од БДП)	0,8	2,4	0,8	1,4	2,2	2,9
Број радова објављених у научно-технолошким часописима (на милион становника)	5.052	3.407	4.056	69.125	69.431	103.122
Број патената пријављених 2016. године	192	-	175	8.848	14.206	48.480

Извор: UNESCO Institut for Statistics, приступљено: 12/07/2018

На пример: што се броја објављених радова у научно-технолошким часописима тиче, српски научници су 2016. године објавили хиљаду радова више од својих хрватских колега, односно хиљаду и по радова више од словеначких колега. Међутим, исте године, италијански и француски научници објавији су скоро 14 пута више радова од својих српских колега, док је број објављених радова у Немачкој, у односу на Србију био чак 20,4 пута већи. Слична је ситуација и када се ради о броју пријављених патената. Међу посматраним земљама Србија најмање средстава издваја за истраживање и развој, међу посматраним земљама, она је у рангу Хрватске, а значајно изнад појединих земаља у транзицији.¹ У структури потрошње за истраживање и развој у Србији доминантно место имају универзитети, затим привреда, приватне непрофитне организације и влада.

График 1: Структура потрошње за истраживање и развој у Србији 2017. године у еур



*у заградама је приказан број организација које се у саставу универзитета, привреде и владе баве делатношћу истраживања и развоја

Извор: Подаци о броју организација: Research and Development in the Republic of Serbia 2016, Bulletin 624, Republic of Serbia, Statistical office of the RS, Belgrade, 2017, str.62; Подаци о структури потрошње: UNESCO Institut for Statistics

¹ На пример, Албанија за трошкове истраживања и развоја издваја 0,2% БДП, Босна и Херцеговина 0,3%, Македонија 0,5%, Црна Гора свега 0,4%. Извор: UNESCO Institut for Statistics, приступљено: 12/07/2018

Као што се из приложених података може видети, Србија нема значајне иновационе капацитете којима би обезбедила самоодржив економски развој на дужи рок. Зато је акценат на идентификовању њених капацитета да апсорбује нове технологије из иностранства и на економски ефикасан начин их имплементира у свој привредни систем. Апсорбциони капацитет земље, када су нове технологије у питању се мери помоћу пет показатеља: међународна трговина, људски капитал, квалитет институција, инфраструктура и социјална кохезија и економска неједнакост. Сваки од њих укључује ужу подгрупу показатеља чије вредности се крећу у одређеном распону описујући капацитет одређене земље да нове технологије које је најчешће у форми инвестиција “увезла” из иностранства ангажује у сопственој привреди уз максимално позитивне економске ефекте.² Подаци који следе потврђују да Србија има добре апсорбционе капацитете када су у питању нове технологије, односно да у групи посматраних земаља не бележи значајне заостатке у том погледу.

Табела 2: Апсорбциони капацитети Србије и одабраних земаља 2016. године

Параметар	Показатељ	Срб.	Сло.	Хр.	Ит.	Фр.	Нем.
Међународна трговина	Отвореност (извоз+увоз/БДП)	1,11	1,52	1	0,57	0,61	0,87
	Учешће извоза high tech производа у укупном извозу (у%)	-	6	12	7	27	17
Људски капитал	Терцијарно образовање (у%)	6,4	7,3	-	7,8	12,7	0,7
	Секундарно образовање (у%)	49,2	55,3	52,3	34,2	38,8	48,6
Инфраструктура	Ел. Енергија потрошња KWh по становнику	4.272	6.728	3.714	5.002	6.938	7.035
	Број мобилних телефона (на 100 становника)	130	115	105	153	104	126
Социјална и економска неједнакост	GINI Индекс	28,5	25,4	30,8	34,7	32,7	31,7
Квалитет институција	Индекс корупције	41	61	49	50	70	81

Извор: UNESCO Institut for Statistics

² Међународна трговина укључује два показатеља: а) отвореност привреде мерена количником укупне вредности оствареног увоза и извоза у одређеној години и вредности БДП-а и б) извоз производа високих технологија изражен као % од БДП; Људски капитал укључује два показатеља: а) удео становништва у укупном броју становника са завршеним секундарним образовањем и б) удео становништва у укупном броју становника са завршеним терцијарним образовањем; Инфраструктура укључује такође два показатеља: а) потрошњу електричне енергије по становнику у KWh и б) број мобилних телефона на 100 становника; Социјална кохезија и економска неједнакост мери се GINI индексом који показује у којој мери расподела прихода или расхода потрошње међу појединцима или домаћинствима унутар економије одступа од савршено једнаке расподеле. Вредности GINI индекса се крећу у распону од 0 до 100, где 0 означава савршену једнакост, а 100 савршену неједнакост. Квалитет институција и система владе се изражава индексом корупције који званично израчунава и презентује организација Транспаренцу интернационал. Вредности индекса корупције се крећу у распону од 0 до 100, где 0 означава висок степен присуства корупције, а 100 некорумпирано друштво.

Очигледно је да Србија има висок степен отворености привреде када је међународна трговина у питању. У тој трговини, тачније у извозу, нису заступљени производи високих технологија, с обзиром да они у структури производње бележе незнатно учешће. У осталим показатељима Србија не одступа у великој мери од просека осталих посматраних земаља, осим у погледу корупције чија вредност индекса испод 50 говори о значајно корумпираном друштву, што може представљати препреку у привлачењу страних директних инвестиција које представљају директни канал снабдевања савременом технологијом и знањем. Порекло страних инвестиција, облик у коме се пласирају и структура њиховог распореда у домаћој привреди опредељују њихову ефикасност и рентабилност. Дугорочно посматрано, технолошка компонента страних директних инвестиција може повољно утицати на промену привредне структуре одређене земље у корист већег учешћа технолошки пропульзивних привредних грана. Тиме се мења и структура извоза земље и њен положај у међународним економским односима. Досадашње искуство показује да у Србији није дошло до значајнијих привредно структурних промена које би биле последица примене савремених технологија и знања пореклом из иностранства.

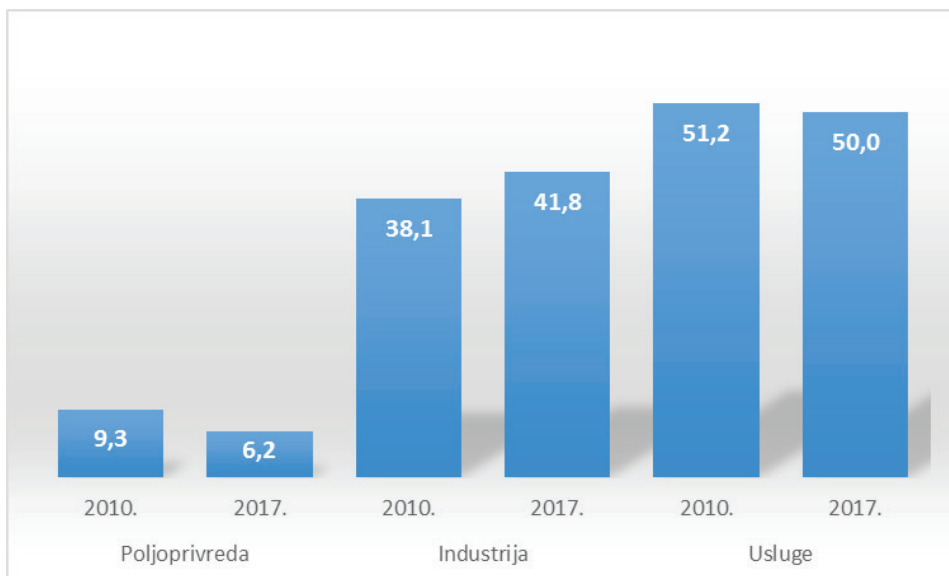
3. Ефекти трансфера савремених технологија и знања на промену привредне структуре Србије

Са аспекта сваке националне привреде, промене у привредној структури представљају веома комплексан изазов. Оне подразумевају квалитативне промене релативног учешћа појединих сегмената привреде, у корист оних који остварују виши ниво продуктивности, бруто додате вредности и конкурентности. Промене привредне структуре су одраз динамичног окружења у коме привреда функционише. У зависности од тога колико национална привреда прати промене у том окружењу, усваја их и успешно имплементира у одређене делове своје привреде, она ће мање или више успешно градити оптималну структуру свог привредног система. У датим условима, оптимална структура привредног система ће бити она која ће бити способна да изнова генерише нове активности које имају већу продуктивност и приносе и на тај начин доприноси њеном привредном развоју (Осамро, 2008).

Актуелна привредна структура Србије је израз историјског наслеђа и специфичности њеног економског развоја у последње три деценије. Дуг период доминације концепта индустријализације као метода привредног развоја и урушавање тог концепта пред крај прошлог века, условили су растуће потребе за увозом нових технологија из иностранства. То је на почетку процеса транзиције био једини начин укључивања Србије у “технолошке револуције” новијег датума и такав тренд задржао се и данас (Божић Миљковић, 2018: 167). Трансфер технологије и знања у Србији и земљама из њеног окружења се везује за стране директне инвестиције. На кратак рок, оне имају улогу да побољшају макроекономске перформансе земље, у првом реду привредни раст и незапос-

леност, док дугорочно могу утицати на промену привредне структуре у корист већег учешћа технолошки пропульзивних привредних грана. Процењује се да је од почетка процеса транзиције, који се везује за почетак овог века, у Србију, по основу страних директних инвестиција “ушло” око 18 милијарди страних инвестиција, али само 15% те суме представљају стране директне инвестиције које највише утичу на трансфер савремених технологија и унапређење знања и вештина радника и менаџмента, тако да до битније квалитативне промене привредне структуре није дошло (Вуковић, 2014).

График 2: Учешће сектора привреде Србије у стварању ГДП-а 2010. и 2017. године (у %)

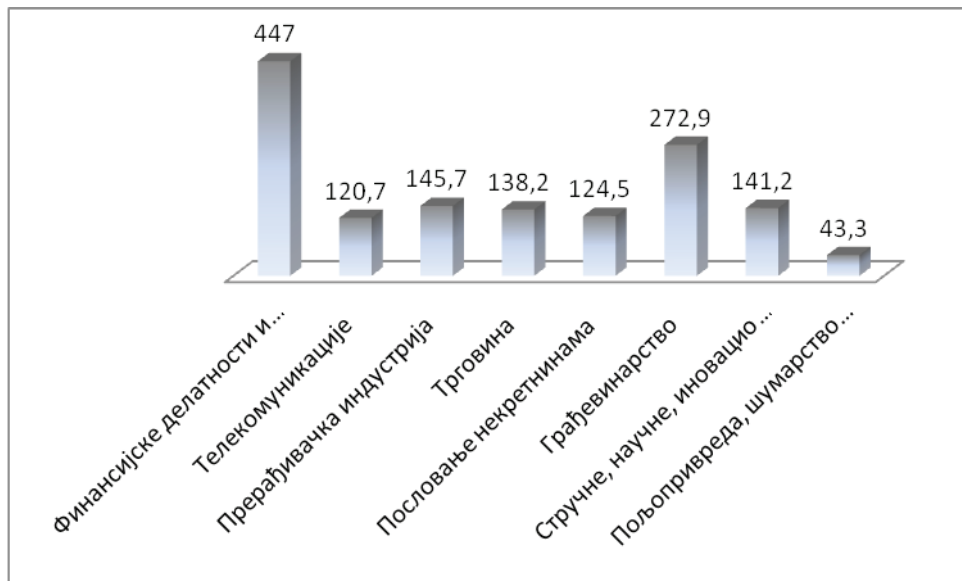


Извор: World Bank, World Development Indicators

Структура привреде Србије у којој доминантно учешће у стварању БДП-а припада сектору услуга у главним цртама одговара структури привреда већине економски развијених земаља. Међутим, не треба губити из вида да таква структура није производ преливања технологије и знања, већ је одраз процеса транзиције, зависности Србије од прилива иностраног капитала и усмеравања тог капитала у радноинтензивне услужне индустријске гране у којима је основни ресурс јефтина радна снага и у којима нема потребе за применом високих технологија. Иако се развој може убрзати, није могуће без велике штете битније изменити законити пут развоја, у коме на нижем нивоу доминирају делатности из примарног сектора (пољопривреда), средишњу етапу обележава најдинамичнији развој секундарних делатности (индустрија), док услуге добијају примат тек у тзв. Зрелој етапи привредног развоја, коју, између осталог, одликује и врло висок расположиви доходак по глави становника (Савић, 2009: 12). У складу са тим, и економски ефекти који се тим приливима односно

трансферима технологија остварују су далеко испод пожељних.

График 3: Структура инвестиција у домаћу привреду 2016. године у мил.еур



Извор: Народна Банка Србије, приступљено: јули 2018.

У структури улагања у сектор домаће индустрије, највише страних инвестиција апсорбује прерађивачка индустрија (прехранбена индустрија, производња гуме и пластике, текстила, дуванска индустрија), као и аутомобилска и фармацеутска индустрија. Укупно посматрано, највећи део иностраних инвестиција пласиран је у сектор услуга међу којима се издвајају тзв. неутрживе услуге: финансијске и услуге осигурања, телекомуникационе услуге, трговина и промет некретнина. Већина тих привредних грана, и индустријских и услужних, не захтева примену високих технологија. Технолошка структура у којој преовлађују средње и ниске технологије не обезбеђује потребне ефекте преливања технологије и знања, те не може бити генератор квалитативних промена привредне структуре.

4. Допринос трансфера технологије и знања унапређењу конкурентности Србије

Процесом глобализације створено је велико светско тржиште које подразумева конкурентску структуру која је директно условљена степеном економског и научно-технолошког развоја земље. Економска и технолошка конкурентност, у савременим условима постаје обележје националне привреде које се споро и тешко мења. Носиоци тих промена су привредни субјекти. Њихова

појединачна конкурентност пружа увид у конкурентност националне привреде у целини. Величина земље није битна детерминанта њене одрживе и растуће конкурентности, већ је то развој адекватног иновационог система који обезбеђује значајно учешће високих технологија у извозу.³

Посматрано у европском окружењу, Србија спада у ред земаља чије се привреде одликују ниском конкурентношћу. У политици међународне конкурентности, она се ослања на следеће детерминанте: ценовне, у које су укључене ниска цена фактора производње (радна снага, енергенти и сировине) и неценовне: трансфер технологија из иностранства и производња за она тржишта која нису превише захтевна у погледу квалитета, односно која не стављају акценат на обавезну примену високих технологија у производњи производа које купују на иностраном тржишту. Ниска извозна конкурентност у Србији траје колико и процес транзиције и производ је интегралних делова тог процеса као што су: деиндустријализација, непланска приватизација и нагла либерализација економских односа, посебно либерализација спољне трговине. Поред тога, када је Србија у питању, низак ниво економског развоја, спора и неефикасна изградња институција тржишне привреде и садржај економских политика које су вођене у последње три деценије, представљају опредељујуће групе фактора који доприносе ниском нивоу њене конкурентности. Осим ових, фактори који утичу на конкурентност су и: високи трошкови пословања, велико пореско оптерећење, висок јавни дуг, слаба укупна конкуренција која не подстиче предузећа на иновације и конкурентност, регулација система заштите околине и управљања отпадом, квалитетна, односно неквалитетна саобраћајна инфраструктура, тешкоће у ликвидацији предузећа, неусклађено законодавство, слабости у јавној управи итд. (Милићевић и др, 2014:132).

Табела бр. 3

Индекси технолошког развоја Србије и балканских земаља у 2007. и 2017. години

	Доступност најновијих технологија*		Могућност апсорпције технологије на нивоу предузећа **		Правна заштита у области инвестиција***		СДИ и трансфер технологија****	
	2007.	2017.	2007.	2017.	2007.	2017.	2007.	2017.
Албанија	3,8	4,4	4,1	4,4	3	7,2	4,5	4,9
БиХ	3,3	4,5	3,3	4,2	2,7	5,5	3,4	3,8
Бугарска	3,8	4,7	4	4,5	4,3	7,3	4,1	4,7
Хрватска	4,6	4,8	4,2	4,2	4,2	6,7	4,1	3,7
Грчка	4,7	4,9	4,4	4,3	3,6	6,3	4,4	3,7
Македонија	3,6	-	3,4	-	3,4	-	4,2	-

³ То учешће је, код неких мањих европских земаља, 2016. године износило: Ирска 29%, Швајцарска 27,3%, Француска 27,1%, Мађарска 14,3%, Данска 16,8%, Чешка 14,0%, Словенија 7,0%. Производи високих технологија у извозу Србије готово да не учествују. Worldbank, приступљено 01/07/2018.

Румунија	3,9	4,7	4,4	4,2	3,7	6	5	4,1
Србија	3,4	4,4	3,6	3,9	3,7	5,7	5,5	3,9
Црна Гора	4,3	4,5	4,4	4,3	3,8	6,3	4,6	4,4
Словенија	5,1	5,7	4,9	4,9	5,1	7,5	3,8	4,2
Турска	5,1	4,9	5,1	4,8	4	7	4,7	4,5

* 1 = нису широко доступне и распрострањене, 7 = широко су доступне и распрострањене;

** 1 = предузећа нису у могућности да апсорбују нове технологије, 7 = предузећа су агресивна у апсорпцији нових технологија;

*** 0 = правна заштита не постоји, 10 = највиши степен правне заштите;

**** 1 = СДИ имају мали допринос развоју нових технологија, 7 = СДИ су важан извор нових технологија.

Извор: World Economic Forum (2008: 42-293)

На основу презентованих података може се закључити да у посматраној деценији није дошло до већих промена у индексима технолошког развоја ни Србије ни осталих балканских земаља. Најзначајније промене остварене су у области правне заштите послова везаних за домаће и иностране инвестиције. С обзиром да прилив иностраног капитала за Србију и све посматране земље има велики економски и развојни значај, унапређење правне регулативе у овој области је било неопходно да би, савременијом и диверсификованијом производњом дошло до јачања конкурентске структуре њихових тржишта. Повећање овог индекса у Србији за свега два процентна поена у периоду од једне деценије, сврстало је Србију у ред земаља које обезбеђују средњи ниво правне заштите у инвестиционим пословима. То свакако није довољно за повећање њене конкурентности у домену привлачења страних инвестиција, али је имајући у виду степен ефикасности институција и спорост у доношењу закона, значајан помак. Када се ради о доступности најновијих технологија и могућности њихове апсорпције на нивоу предузећа, индекси не показују велике промене. Уважавајући чињеницу да су носиоци конкурентности националне привреде привредни субјекти који у оквиру ње делују, можемо рећи да кретање тих индекса указује на достигнути степен конкурентности у посматраним земљама. У посматраном периоду нити Србија, нити иједна од осталих посматраних земаља не бележи повећање конкурентности које би имало већи економски и шири развојни значај. Такође, што се тиче доприноса страних директних инвестиција развоју савремених технологија, тај допринос је у већини земаља веома низак, а у Србији је чак и драстично мањи него што је био средином прве деценије овог века. То указује на структуру савремених технологија које Србија и остале балканске земље добијају из иностранства. У њој доминирају превазиђене технологије, а тек незнатан део чине најсавременија технолошка решења која би обезбедила ефикаснију алокацију ресурса на тржиштима ових земаља и била генератор њиховог сопственог и одрживог технолошког развоја.

Повећање конкурентности је задатак који је у Србији актуелан од самог почетка процеса транзиције и који, из године у годину постаје све већи изазов коме је све теже одговорити. Трансфер савремених технологија И знања се, од почетка овог века, показао као корисно средство у превазилажењу технолошког јаза који Србија има у односу на економски и технолошки развијене земље. Међутим, тај трансфер у обиму и квалитету у коме се одвија, нема озбиљнији допринос унапређењу конкурентности српске привреде. Основне детерминанте тог унапређења у савременим условима су развој предузетништва, развој иновација производа, унапређење квалитета и нивоа знања и стварање услова за сопствени технолошки развој. Трансфер савремене технологије и знања у томе свакако има примену и у функцији је бољег коришћења сопствених развојних потенцијала, посебно оних који се односе на развој науке и економије.

Закључак

Савремено схватање улоге трансфера технологије и знања у привредном развоју одређене земље, заснива се на неколико значајних детерминанти: прва је политика трансфера у земљи порекла технологије и знања и земљи која ту технологију и знање прима; друга је величина и економске перформансе земље примаоца, њен привредни и институционални амбијент који ће условити квалитет и структуру прилива технологије и знања, као и степен у коме ће бити могућа њихова искоришћеност. Трећа детерминанта односи се на чињеницу да се савремени економски развој одвија у веома динамичном окружењу које одликују снажне и интензивне технолошке промене, те у таквим условима трансфер технологије и знања има сасвим другачији значај, а савремена технологија много краћи век трајања од онога који је имала пре неколико деценија. Србија спада у ред земаља које се одликују изузетно ниским капацитетом за стварање иновација и као таква, она је принуђена да свој привредни развој заснива на увозу нових технологија из иностранства. Трансфер технологија и знања у савременом смислу не укључује само куповину и имплементацију опреме из иностранства нити само пуко усвајање знања, већ подразумева да земља поседује способност да их користи у функцији сопственог економског развоја и да временом стиче способност да самостално управља технолошким променама на нивоу националне привреде. Те способности подразумевају постојање апсорбционог капацитета, који Србија има, међутим, ефекти тог апсорбционог капацитета, када се ради о деловању на привредну структуру, изостају. У досадашњем периоду транзиције, трансфер савремених технологија и знања није имао значајнији утицај на промену привредне структуре Србије, већ је био у функцији премошћавања технолошког јаза између Србије и технолошки развијених земаља. У тој структури доминантно учешће има сектор услуга, затим сектор индустрије и на крају сектор примарних делатности. Од почетка транзиције, сектор услуга је апсорбовао највећи део страних инвестиција које су највећим делом биле усмераване у телекомуникације, информационе

технологије, финансије, осигурање, трговину и послове са некретнинама. Такав распоред пласмана није допринео значајној промени привредне структуре Србије нити је трансфер технолошких достигнућа у поменуте области могао дати неке веће ефекте на привредни развој. Сектор услуга може подстицајно деловати на привредни развој уколико у њему преовлађују значајни инвестициони пројекти, улагања у изградњу великих енергетских система или улагања у развој напредних технологија. На тим пољима, примена савремених технологија и знања може подстицајно деловати на унапређење конкурентности, развој сопствене технолошке базе и развој иновација. Управо та врста активног односа према трансферу савремене технологије и знања, која тежиште помера са имплементације на функционалну примену у смислу генерисања сопствених потенцијала за развој технологије, знања и иновација је оно што је Србији потребно да би убрзала свој привредни развој и ублажила негативне ефекте досадашњег процеса транзиције.

Литература

- Божић Миљковић, И. (2018) *Економије балканских земаља на почетку XXI века*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.
- Божић, М. (2001) „Макроекономски аспекти трансфера технологије и знања“, у: *Страна улагања* (зборник радова), стр. 41-54. Ниш: Правни факултет.
- Deraniyagala, S. (2006) „Analysis of Technology and Development: A Critical Review“, in K. S. Jomo & B. Fine, eds.) *The New Development Economics After the Washington Consensus*. London: Zed Books.
- Матејић, В. (2014), „Системска скица утврђивања простора пожељних а могућих стратегија развоја Србије“, У: Ч. Оцић (ур.) *Могуће стратегије развоја Србије*, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Одбор за економске науке, стр. 97–111.
- Osampo, J. A., & Vos, R. (Eds.). (2008) *Uneven economic development*. United Nations Publications.
- Радоњић, О. (2002) „Технолошка развијеност као важан услов конкурентности на међународном тржишту“, *Социологија*, XLIV(2), стр. 175–192.
- Statistical office of the RS (2016) *Research and development in the Republic of Serbia 2016*. Bulletin 624. Belgrade: Republic of Serbia, Statistical office of the RS.
- Савић, Јб. (2009) „Српска индустријализација за двадесет први век“, *Индустрија* 1/2009, стр. 1–17.
- Вуковић, М. (2014) „Стране инвестиције и трансфер технологија у Србији: Десет прстију на чело“, *Бизнис & финансије*, 106, доступно на: <http://bif.rs/2014/05/strane-investicije-i-transfer-tehnologija-u-srbiji-deset-prstiju-na-celo/>
- World Bank, *World Development Indicators: Structure of Output*. wdi.worldbank.org (приступљено 01/07/2018).
- World Economic Forum (2008) *The Global Competitiveness Report 2008/09*.

World Economic Forum (2017) *The Global Competitiveness Report 2017/18*.

<https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS>

<http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending/>
(приступљено: 05/07/2018)

Народна Банка Србије: https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/platni_bilans.html

Ivana Božić Miljković

TRANSFER OF MODERN TECHNOLOGIES AND KNOWLEDGE AND ITS INFLUENCE ON THE CHANGE OF THE ECONOMIC STRUCTURE IN REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: Modern economic systems that are in the process of globalization are promoted as successful and are a feature of the economically developed countries of the world, innovations and knowledge are recognized as the most important development resource. The structures of the economy of these countries are characterized by a significant share of highly sophisticated industry whose growth and development are based on the same such resources. Serbia belongs to a group of countries in transition whose economic development is conditioned by the inflow of foreign direct investments, which, apart from the dominant economic dimension, have a technological and development dimension, or they serve as a channel for placement of innovations and transfer of modern technologies and knowledge from developed countries. In the last two decades, the inflow of foreign direct investments and the transfer of technology on this basis has caused a gradual change in Serbia's economic structure in favor of a greater share of industry and services in the field of information and telecommunications technologies. The aim of this paper is to investigate the scope and quality of these changes, as well as their economic and developmental effects from the beginning of the century to the present.

Key Words: Technology Transfer, Knowledge, Structure of the Economy, Employment, Economic Growth.

Слободан Миладиновић
Универзитет у Београду
Факултет организационих наука
Београд

УДК 37:004.738.4
Прегледни научни рад

ОБРАЗОВАЊЕ ПРЕД ДИГИТАЛНИМ ИЗАЗОВОМ¹

Сажетак: У садашњем тренутку дигитализација постаје развојни императив. Томе понајвише доприноси развој интернета као новог медија који омогућава свеукупно повезивање света па, самим тим, и проналажење великог броја информација. Поставља се питање дигиталне писмености и, уопште, дигиталног образовања. Дигитална писменост се не своди само на руковање рачунарима и коришћење интернета. Она подразумева проналажење правих информација, утврђивање њихове веродостојности као и њихову обраду и повезивање. У овом процесу се поставља и питање генерација које одрастају са дигиталним технологијама – дигиталних урођеника и превазилажења дигиталних неједнакости. Савремени образовни систем се налази пред изазовом дигитализације. У том смислу је потребно прилагодити и циљеве и исходе образовног процеса тако да ученици и студенти буду оспособљени да препознају, обрађују и повезују информације. За такав захват је потребно обезбедити и одговарајућу наставну инфраструктуру, почев од адекватно обучених наставника, преко техничке опреме па све до одговарајућих наставних планова, програма и садржаја.

Кључне речи: дигитализација, дигитална писменост, дигитални урођеници, дигиталне неједнакости, образовање.

Увод

Данашњи тренутак је обележен развојем савремених информационо-комуникационих технологија. Оне се заснивају на дигиталним технологијама, које су почеле да се развијају од почетка осамдесетих година прошлог века. Бурна развојна динамика у последњих неколико деценија је довела до тога да се данас већина људских активности преноси у виртуелни сват и има дигиталну форму. Једноставно речено, дигитализација све више постаје начин функционисања савременог света. У техничком смислу, дигитализација представља превођење информација, датих у облику аналогних сигнала (текстова, слика, звука и сл.), у бинарни код, односно у низове јединица и нула (Dobson, Willinsky, 2009). Практично, у дигиталном облику се могу појавити различити ентитети, попут знакова, симбола, слика и звукова, докумената, база података, мапа, планова, дизајна различитих производа али такође и уметничка дела, анимације, наставни садржаји, публикације и, наравно, различите врсте услу-

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074) који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

га, али и много шта друго. На основу овога се може претпоставити да готово да нема људске делатности која не би могла да буде, на овај или онај начин, дигитализована. Дигитализацији може да буде подложен чак и непосредан физички рад, који се, полако али сигурно са човека преноси на аутоматизоване уређаје.

Циљ овог рада је да укаже на нека питања са којима се суочава пред надирањем дигиталних технологија. Извесна пажња ће бити посвећена питању трансформације појма писмености под утицајем техничко-технолошког развоја, наступању генерација које се формирају под утицајем савремених технологија, новим облицима друштвених неједнакости и зазовима које постављају нове животне околности обележене дигиталним технологијама. Посебан осврт ће бити дат на проблеме са којима се, у овом контексту, сусреће образовни систем.

Наступање дигиталног доба

Појам дигитализације се односи на употребу информационо-комуникационих технологија, као и самих информација, ради побољшавања или замене пословних процеса, остваривања профита и стварања амбијента у којем се остварује дигитално пословање чију централну осу чини информација. Дигитализација почиње претварањем аналогног у дигитални сигнал (информатизација или дигитизација). Цео процес преласка из аналогне у дигиталну технологију се назива дигитална трансформација, која представља интеграцију дигиталних технологија у све делатности, иза чега следи темељна промена целокупног пословања.

Превођењем у дигитални облик, информације могу бити складиштене и обрађиване помоћу рачунара. Такође, посредством интернета могу бити доступне великом броју људи, чиме се олакшава могућност њихове употребе. Данас многи системи, почев од малих радних организација па све до држава и међународних институција, дигитализују своје пословање. Обичним људима су највидљивији различити облици тзв. електронског трговања, банкарских услуга, услуга јавне управе и других државних институција и сличне услуге. Кључни посредник између појединаца и институција постају рачунари умрежени у глобалну светску мрежу - интернет.

Закључак је да живимо у дигиталном добу, те да је постала нужност, односно друштвена потреба, развојни императив, да усвојимо дигитализацију као један од кључних функционалних принципа. Дигиталне технологије омогућавају већу брзину завршавања различитих послова (Ериксен 2003) и њихов виши квалитет. Тиме се, наравно, постиже и већа конкурентност на међународном тржишту. Данас медији спекулишу подацима о томе колики број наших, углавном младих и високообразованих, стручњака из сектора информационих технологија, улази на међународно тржиште продајући своје услуге многим страним компанијама. Спекулације узимају у разматрање и износе друштвеног производа, који се том приликом ствара, као и пореске губитке које има држава зато што овај сегмент није правно регулисан. Ради се о заиста импозантним,

али и непровереним, сумама. Но, и поред свега, једно је сасвим извесно, да појединци имају велику корист а да, с друге стране, друштво и држава не добијају свој део кроз порезе и доприносе по основу таквог рада.

Стога не изненађује да је актуелна влада, у свој програм, приликом преузимања дужности, ставила као приоритете економски раст, образовање и дигитализацију (Народна скупштина РС 2017). Државу, у овом контексту, највише интересује дигитализациј матичних књига, евиденција грађана по различитим основама (некретнине, аутомобили, оружје), стављања финансијског пословања и пореских обавеза под контролу надлежних служби и слични послови, мада се у експозеу мандатара спомињу и дигитално пословање, телекомуникациона инфраструктура, дигитална безбедност и нека друга питања. Дакле, држава је овде вођена сопственим интересима, али је логично очекивати да би од овога могли да имају велику корист и сами грађани, у реализацији својих интереса. С друге стране, дигитализација државних послова би, нужно, подстакла дигитализацију укупног пословања, те би могла да подстакне даљи развој.

Да би се могло говорити о ефектима дигитализације, битно је да грађани буду спремни да је прихвате. То значи да је битно имати становништво које је, за почетак, оспособљено да користи рачунаре и остале дигиталне уређаје и интернет. Овај почетни, услов је у многим земљама, па и у Србији, у доброј мери, испуњен. Велики број одраслих грађана користи рачунаре и интернет (Миладиновић, 2014: 44–60; RZS, 2018: 18–21: 23–27). Но да ли је то довољно за увођење дигитализације? Другим речима, можемо поставити питање шта се подразумева под дигиталном писменошћу.

Трансформација појма писмености

Појам писмености је, протоком времена мењао свој садржај. Према класичном схватању, под њим се подразумевала вештина читања и писања. Међутим, више од два века уназад, овај појам доживљава битне трансформације, његов садржај се проширује те се појављују нови облици и нова значења појма писмености (Buckingham 2006: 264): функционална, техничка, технолошка, компјутерска, информатичка, медијска, дигитална итд. Пре три деценије се почело говорити о наступајућим (*emergent literacy*) писменостима (Spencer, 1986) што указује на чињеницу да и овај појам доживљава убрзану развојну динамику. Сада постаје сасвим уобичајено да се говори о новој или вишеструкој писмености (Buckingham 2006: 264). Данас се све више говори о дигиталној писмености која представља способност коришћења ИКТ ради проналажења, процене, стварања, размене, повезивања и даље обраде информација, која се заснива на когнитивним и техничким вештинама (Demunter 2006: 2). Није ништа неуобичајено да се поједина знања и вештине временом прикључују појму опште писмености. Штавише, дигитална писменост је постала саставни део опште писмености и као такву, можемо је сматрати континуитетом са старијим облицима писмености, од којих су неки напред наведени.

Данас се полази од тога да дигитално писмена особа (Visser 2013):

- поседује разноврсне вештине – техничке и когнитивне – потребне за проналажење, разумевање, процену, стварање и повезивање дигиталних информација у широком спектру различитих формата;
- је способна да ефикасно и на одговарајући начин користи различите технологије како би преузимала информације, интерпретирала резултате и оцењивала њихов квалитет;
- разуме однос између технологије, целоживотног учења, личне приватности и управљања информацијама;
- користи ове вештине и одговарајућу технологију за комуникацију и сарадњу са трећим лицима, колегама, породицом, а повремено и општом јавношћу; и
- користи ове вештине да активно учествује у грађанском друштву и доприноси живој, информисаној и ангажованој заједници.

Када погледамо карактеристике дигитално писмене особе, можемо закључити да се, код нас, већина не може, у потпуности, сврстати у ту категорију. Већина, у најбољем случају, још увек користи рачунаре да би претраживала интернет, скинула с њега различите документе, конектовала се на неки од сајтова онлајн друштвених мрежа, размењивала поруке преко мејл сервиса или обављала неке сличне радње које не захтевају посебно знање рада на рачунарума (РЗС, 2018: 43–46). Наравно, ситуација се у односу на само неколико година раније (Станојевић, Ранђеловић, 2016), у међувремену, знатно поправила, но, сложеније активности су још увек привилегија релативно малог броја информатичких стручњака.

Дигитално описмењавање – изазов модерног доба

Најпријемчивији за упоребу информационо-комуникационих технологија, од када су оне ушле у ширу употребу, били су, углавном, млади и високообразовани. Временом старосна граница се подизала тако да је она сада на нивоу педесетих година. (Миладиновић, 2014: 43–51). Тенденција са почетка поменутог периода је била кључни подстицај Пренском (Prensky 2001; Prensky 2001a) да скује термин дигитални урођеници. Наиме, он је уочио да је велика већина младих, рођених после 1980. године одрасла користећи дигиталне уређаје, пре свега, рачунаре, таблете, смарт телефоне или конзоле за игру, те да живи на сасвим другачији начин у односу на претходне генерације. Окосница њиховог свакодневног живота је интернет, стога се њихове свакодневне активности одвијају значајно брже него код старијих генерација те примају знатно већи број информација и комуницирају са далеко већим бројем људи од њих². Но, иако би се могло очекивати да је генерација дигиталних урођеника срасла са

² Ову појаву је уочио Ериксен још пре него што је Пренски конципирао идеју дигиталних урођеника. (Ериксен 2003).

новим технологијама, стварност ипак није тако идеална. Парадокс је да већина њих није у стању да обави иоле озбиљније послове користећи дигиталне уређаје, поготово ако с њима нису повезани у образовном или радном процесу. Проблем је у томе што се дигитално знање и искуство најчешће стичу током процеса неформалног учења (Bennett, Maton and Kervin 2008).

Кључни проблем неформалног учења је недостатак систематичности. Резултат тога је, између осталог, прескакање нужних знања за потпуно разумевање материје. Знање већине таквих се углавном своди на познавање елемената рада на неким уобичајеним програмима, на елементарном коришћењу интернета и комуникацији. Из овога следи нужност обликовања официјелног образовног система за оспособљавање младих за рад на рачунарима, с једне стране, и система целоживотног учења који би, припадницима свих генерација, омогућио иновирање информатичких знања и рада на новим уређајима и софтверима и тиме стварао генерације које се одликују дигиталном писменошћу, у најзахтевнијем значењу тог појма.

Наравно, поставља се питање колико је образовни систем спреман да прихвати изазове модерног доба. У оквиру тога, прво питање је који су кључни проблеми нашег образовног система. На прво место, вероватно, можемо да ставимо неадекватност наставних програма актуелним друштвеним потребама. Наставни садржаји, посебно на нивоу основног и средњег образовања, не држе корак са потребама привреде (Митровић, 2017: 9). Ученици се не припремају за надоласећа занимања и за рад са наступајућим технологијама. Један од кључних показатеља тога је да се они са информатичким садржајима први пут срећу тек у петом разреду основне школе. Штавише, информатика је постала обавезан предмет за све основце виших разреда тек 2017. године. А да би уопште могла да постане обавезна било је нужно поставити одговарајућу инфраструктуру, почевши од опремљености школа рачунарима и лиценцираним софтвером, која до тада није била на задовољавајућем нивоу, преко умрежавања школа, па све до увођења квалитетних веза и широкопојасног интернета. Проблем обуке наставника може да се реши постављањем платформи за едукацију на даљину. Почетком 2017. године већина потребних услова није била задовољена.

Премештање информатике у групу обавезних предмета је, тек, половично решење, с обзиром да се са овом материјом треба кренути много раније, већ од првог разреда а можда и од предшколских установа, како би се на крају основне школе владало прихватљивим нивоом дигиталне писмености. Дакле, није ствар само о увођењу предмета већ и о томе да сам предмет мора имати смисао у укупном образовном систему и концепту образовања. Остали предмети морају бити с њим повезани. То подразумева стварање дигиталних уџбеника, повећавање интерактивности у настави, решавање проблема субјективности у оцењивању итд.

Финале информатичког образовања треба да буде на високошколском нивоу. Овде није довољно имати само факултете на којима се, са различитих аспеката, студирају информационе технологије. Потребно је информатичке

садржаје повезати са осталим научним областима. Овде кључни проблем представља недовољност државних издвајања за све нивое образовања и посебно за високо образовање, као и улагање у истраживања и развој.

У Србији је, још крајем прве деценије XXI века, повећано издвајање за истраживање и развој представљено као стратешки циљ, с предлогом да оно на годишњем нивоу износи 0,15% (КОНУС 2014: 1). Један од разлога овом, поред несумњивог бенефита које доноси оваква врста инвестиције, је да се испуни захтев, везан за европске интеграције, да се ова издвајања подигну на ниво од 3% друштвеног бруто производа (БДП). Но, како ствари данас стоје, овај циљ није испуњен ни у годишњој стопи увећања ни у коначном износу. Од тада па до данас је стопа овог издвајања, константно, била нижа од 1% (Обрадовић Ћук, Митић, Дмитровић 2017: 2). Ако ово допунимо податком наведеним у истраживању из 2017. године да је код нас укупно издваја 35,9 евра по глави становника а да је просек Европске уније износи 564,4 евра (Митровић 2017: 4), тада постаје јасно у коликом смо заостатку. Исто важи и за издатке за образовање који су 2014. године, у Србији, износили 4,2% БДП-а док је просек Европске уније био 5,25%. На први поглед разлика не би била тако велика да, по истом извору, БДП по глави у Србији чини 36% износа у Европској унији.

Перспектива би сигурно била боља да један од проблема на овом пољу није и низак ниво сарадње привреде и академског сектора. Све ово прати недостатак јасне визије о циљевима и исходима образовања из чега, између осталог, следи закључак да не постоји адекватна мотивација да се у систему образовања нешто битније мења нити да дође до повезивања образовног система са привредом укључујући, поред академског сектора, и ниже нивое образовања.

Из напред реченог је очигледно да је наш образовни систем прилично ригидан, те да се веома споро мења под притиском друштвених, техничких и осталих промена. Ово се може посматрати као проблем по себи, с обзиром да се ради о историјској константи на дуги рок. Бројна истраживања вредносних оријентација на нашем простору казују да је ауторитарност једна од дугорочно доминантних вредносних оријентација (Миладиновић: 2013). Ауторитарност, између осталог, даје значајну подршку ригидности друштвених односа, па и ригидности образовног система. У томе се налази један од кључних разлога што са закашњењем реагујемо на друштвене промене и приступамо реформама образовног система и посебно у томе што се код нас, уобичајено, очекује да држава решава све битне развојне проблеме.

Такође, треба споменути као проблем и то да је тешко наћи одговарајуће интернет ресурсе за учење на језицима малих народа, у које и ми спадамо. Када је реч о овладавању дигиталним технологијама, материјала има заиста много али је он углавном на енглеском језику, и као такав је слабо употребљив ученицима нижих нивоа образовања. Временом се ситуација, на овом плану, поправља, но, несумњиво да још увек треба много времена и материјалних средстава да се кључни ресурси обезбеде и на српском језику. Ово, на дуги рок, можда не био велики проблем да није реч о веома динамичној материји која је подложна брзим променама и још бржем застаревању. За мале народе ово је велики

проблем који их смешта у неповољан положај. Штавише, уводи их у нови вид друштвених неједнакости који се данас назива дигиталне неједнакости.

Дигиталне неједнакости

Дигиталне неједнакости су почеле да се примећују са самом појавом дигиталних технологија. Посебно су дошле до изражаја од времена када се појавио интернет. Није требало да прође много времена да се схвати како се свет дели по основу могућности приступа новим технологијама и користима које из њих следе. Наравно, овај појам је временом претрпео извесни трансформацију. У почетку је коришћен еуфемистички назив дигитална подела да би касније почело отворено да се говори о дигиталним неједнакостима (Rouse 2014). У време док рачунари још увек нису ушли у ширу употребу овим појмом се подразумевала проста бинарна подела на оне који имају и оне који немају приступ дигиталним технологијама (првенствено рачунарима и интернету) (OECD 2001; Wilhelm, and Thierer 2000: 40–43). У међувремену је ова подела постала много сложенија него што се у почеку мислило. Ова врста неједнакости се, данас, појављује у широком распону, од појединца и породице па све до глобалног друштва. Како расте тражња за високим степеном обраде информација и ефикасним комуникацијама тако се она интензивира (Stiakakis, Kariotellis and Vlachopoulou 2010).

Реално је претпоставити да ће у, догледној будућности, свет бити подељен на оне који, у већој или мањој мери, поседују или не поседују ову врсту технологија и знања о њиховом коришћењу. Први ће се наћи у повлашћеној позицији у односу на оне друге. Ово ће, у крајњој линији, бити само нов израз поделе међу онима који се налазе на различитим нивоима економског и технолошког развоја било да се ради о глобалном или локалном контексту (Norris 2001:55). Наравно, на локалном нивоу се различити видови друштвених неједнакости (економске образовне, просторне, етничке, религијске) могу прелити на дигиталне неједнакости и тиме добити нову форму. Наравно, овде се не ради само о томе да је корен неједнакости у различитим индивидуалним ресурсима већ и у начину на који економски и политички контекст ствара такве разлике (DiMaggio and Hargittai 2001:6).

Суштина проблема се своди на то да да различити субјекти, због неједнаког приступа дигиталним технологијама, имају различите шансе да развију сопствене економске и друштвене позиције. С обзиром да се ради о веома динамичној области, то су и шансе за даље увећавање ових неједнакости радикализоване. Најзначајнији фактори који овоме доприносе су постојање и квалитет мрежне инфраструктуре, цена рачунара и остале опреме, образовање, висина прихода, старост, пол, коришћење рачунара и интернета. Овде не треба запоставити ни приступачност опреме и инфраструктуре, језик који користи већина на неком ужем простору, локацију, етничку припадност (Stiakakis, Kariotellis and Vlachopoulou 2010: 44). Такође треба имати у виду и распрос-

трањеност осталих друштвених неједнакости које имају утицај на развој дигиталних неједнакости.

Чињеница је да се у различитим друштвима дигиталне технологије прихватају у различитој мери, тако да поменути фактори тешко да могу, сами по себи, да утичу на смањивање дигиталних неједнакости. Овде велики значај имају националне политике које, различитим политичким мерама треба да омогућавају лакши приступ интернету и већу доступност рачунара. Овде посебан значај има увођење одговарајућих наставних садржаја, информатичких предмета на свим нивоима образовања. Чињеница да, у Србији, информатика до 2017. године није била обавезан предмет у основним школама, је у великој мери смањивала способност коришћења рачунара и интернета код млађих генерација, које су, генерално, показивале највећу спремност да усвајају нове технологије.

Табела 1: Фреквенција употребе рачунара и интернета – појединци

Употреба ИКТ		2008	2011	2014	2017
Фреквенција употребе рачунара - појединци [%]	Никада није користио/користила	48	40.1	29.7	26.1
	У последња 3 месеца	45.5	54.3	62.5	67.7
	Пре више од 3 месеца (мање од 1 године)	2.6	2.3	1.8	1.3
	Пре више од годину дана	3.9	3.3	6	4.9
Фреквенција употребе интернета - појединци [%]	Никада није користио/користила	59.2	53	33.1	25.6
	У последња 3 месеца	35.6	42.2	62.1	70.5
	Пре више од 3 месеца (мање од 1 године)	2.8	2.2	1.9	1.6
	Пре више од годину дана	2.4	2.7	2.9	2.3

Извор: РЗС <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/270202?languageCode=sr-Latn&displayMode=table>

Употреба информационо-комуникационих технологија, примарно рачунара и интернета, у Србији, је у сталном порасту (Табела 1). У последњих десет година се број оних који никад нису користили рачунаре смањило са 48% (2008) на 26,1% (2017), у истом периоду је број оних који нису користили интернет доживео још већи пад, са 59,2% на 25,6%. За исто време је број редовних корисника рачунара повећан са 45,5% на 67,7% а број корисника интернета је повећан са 35,6% на 70,5%. Број оних који нередовно користе рачунаре и интернет је у овом периоду био занемарљив.

Табела 2: Појединци корисници рачунара и интернета према нивоу образовања

Употреба ИКТ		2008	2011	2014	2017
Појединци – корисници рачунара (у последња 3 месеца), према нивоу образовања [%]	Укупно	45.5	54.3	62.5	67.7
	Без образовања и ниже образовање	24.9	32.2	31.7	37.7
	Средње	57.6	68.4	72.4	77.5
	Више и високо	76.8	81.5	88.8	88.4
Појединци – корисници интернета (у последња 3 месеца), према нивоу образовања [%]	Укупно	35.6	42.2	62.1	70.5
	Без образовања и ниже образовање	16.2	17.7	30.7	41.3
	Средње	45.5	57.4	71.5	80.0
	Више и високо	68.4	73.8	87.6	89.9

Извор: РЗС <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/270202?languageCode=sr-Latn&displayMode=table>

Све ово време је била присутна видна разлика у броју корисника рачунара и интернета зависно од степена школске спреме (Табела 2). На почетку посматраног периода је било 24,9% корисника рачунара са нижим образовањем и без образовања, 57,6% са средњим и 76,8% са вишим и високим образовањем. На крају посматраног периода њих је, истим редоследом, било 37,7%, 77,5% и 88,4%. За ово време се број корисника интернета увећавао још бржом динамиком с тим да постоји велико заостајање у броју корисника и рачунара и интернета чије образовање завршава са основном школом, у односу на оне са вишим нивоима образовања. Иако се њихово учешће у популацији увећало за 2,5 пута, у укупном износу тек две петине њих су садашњи корисници интернета, што је значајно испод просека, који превазилази две трећине популације.

Табела 3: Појединци корисници рачунара и интернета према полу

Пол		2008	2011	2014	2017
Појединци - корисници рачунара (у последња 3 месеца), према полу [%]	Укупно	45.5	54.3	62.5	67.7
	Мушко	48.5	55.3	66.0	72.2
	Женско	42.6	53.4	59.2	63.4
Појединци - корисници интернета (у последња 3 месеца), према полу [%]	Укупно	35.6	42.2	62.1	70.5
	Мушко	40.6	43.9	66.2	73.7
	Женско	30.8	40.5	58.1	67.4

Извор: РЗС <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/270204?languageCode=sr-Latn&displayMode=table>

Ови налази су потврда да је образовање један од најзначајнијих фактора који утичу на степен прихваћености савремених дигиталних технологија. С друге стране, значајно увећање броја корисника са нижим нивоима образовања

казује да постоји велики капацитет за њихово свеопште прихватање. То је последица рапидног развоја праћеног опадањем малопродајних цена рачунарске опреме и интернет конекције. Овоме треба додати и развој других уређаја, у првом реду смарт телефона који су приближили интернет најширим круговима становништва. Полна расподела корисника рачунара и интернета (Табела 3) указује на то да полна припадност нема значајнијег утицаја на прихватање модерних технологија.

Табела 4: Појединци корисници рачунара и интернета према радном статусу

Радни статус		2008	2011	2014	2017
Појединци - корисници рачунара (у последња 3 месеца), према радном статусу [%]	Укупно	45.5	54.3	62.5	67.7
	запослен	64.9	74.2	85.0	86.6
	незапослен	38.2	50.7	59.1	64.9
	студент	97.9	99.5	100.0	98.1
	Остали	21.1	33.1	28.5	34.3
Појединци - корисници интернета (у последња 3 месеца), према радном статусу [%]	Укупно	35.6	42.2	62.1	70.5
	запослен	53.7	61.7	84.3	89.5
	незапослен	25.7	32.7	58.9	68.7
	студент	91.3	99.5	100.0	99.8
	Остали	14.8	25.5	27.9	35.9

Извор: РЗС <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/270202?languageCode=sr-Latn&displayMode=table>

Када је реч о радном статусу (Табела 4), примећује се да су, током посматраног периода, студенти, готово у потпуности, били редовни корисници рачунара и интернета. Код осталих посматраних категорија (запослени, незапослени и остали) се, све ово време, примећује значајна разлика у стању с почетка и краја посматраног периода, с тим да су запослени категорија која је све време, због потреба посла, у значајној мери користила и рачунаре и интернет (пораст са 64,9% на 86,6% за коришћење рачунара и са 53,7% на 89,5% за коришћење интернета). С друге стране, и незапослени су показали значајан раст (са 38,3% на 64,9% за коришћење рачунара и са 25,7% на 68,7% за коришћење интернета) али је и даље разлика велика у односу на запослене. Категорија остали, коју поред неактивних лица, углавном пензионера и старијих лица, чине и домаћице, је још увек слабо повезана са дигиталним технологијама. Но, с обзиром на уочене трендове реално је очекивати да ће и они у наредном периоду постати редовнији корисници рачунара и интернета.

Табела 5: Појединци корисници рачунара и интернета према старосним групама

Године старости		2006	2008	2011	2014	2017
Појединци - корисници рачунара (у последња 3 месеца), према годинама старости [%]	Укупно	33.6	45.5	54.3	62.5	67.7
	16-24	77.8	85.1	90.4	94.7	95.4
	25-34	43.6	58.7	74.7	87.0	96.1
	35-44	45.5	60.7	63.9	80.6	83.1
	45-54	34.8	34.7	53.6	63.5	69.9
	55-64	13.0	16.5	28.9	34.7	46.2
65-74	3.5	3.7	6.4	12.6	16.7	
Појединци - корисници интернета (у последња 3 месеца), према годинама старости [%]	Укупно	23.9	35.6	42.2	62.1	70.5
	16-24	58.3	67.6	86.7	96.6	98.0
	25-34	35.4	50.7	60.0	89.8	97.0
	35-44	30.0	45.1	54.6	77.7	88.6
	45-54	22.0	26.2	31.5	62.0	73.5
	55-64	8.0	10.7	14.5	33.1	49.1
65-74	2.3	2.5	1.9	11.7	17.2	

Извор: ПЗС, <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/270205?languageCode=sr-Latn&displayMode=table>

Када податке о коришћењу ових технологија повежемо са генерацијском припадношћу (Табела 5), видимо да са старошћу опада и њихово коришћење. У овом случају, подаци су сакупљани од 2006. године тако да је на почетку посматраног периода било 77.8% корисника рачунара и 58,3% корисника интернета у старосној групи од 16-24 године, да би их на крају (2017) било 95,4% и 98,0%, док их је у категорији од 65-74 године на почетку било 3,5 и 2,3% а на крају 16,7% и 17,2%. Ово подаци говоре да је у току транзиција из аналогног у дигитално доба, којом приликом се читаве генерације преоријентишу на дигиталне технологије, тако да је питање биолошких чинилаца када ће дигиталне технологије бити у општој употреби и неће имати никакву повезаност са генерацијском припадношћу.

Иако је Србија у протеклом десетогодишњем периоду остварила значајан напредак, она ипак, у неким аспектима, заостаје за просеком Европске уније. У ЕУ 79% младих (од 16-29 година) свакодневно користи рачунаре (2015) а 91% редовно користи интернет (2016). У укупној популацији је било 63% корисника рачунара (2015) и 71% корисника интернета (2016) (Eurostat 2018). Гледано по старости, и у ЕУ предњачи омладина, која у више од 90% случајева, свакодневно користи интернет, док је у укупној популацији таквих око 70%. Гледано према степену образовања, половина њих без или са нижим нивоом образовања свакодневно користи интернет, што је дупло више него код нас, док то чини нешто више од 70% средње образованих и преко 90% високообразованих.

Млади са високим образовањем га, готово у потпуности (96%) користе свакодневно (Eurostat 2018). Приметно је и значајно увећање свакодневне употребе интернета у породицама које имају децу школског узраста. Такође је приметно да је врхунац у употреби рачунара достигнут 2013. године (82%) и да од тада она постепено опада. У међувремену је дошло до повећане употребе алтернативних дигиталних уређаја (смарт телефони, таблети, преносиви рачунари) (Eurostat 2017) .

Изазови дигиталног образовања

Да би се могло сагледати у којој су мери образовне институције опремљене и оспособљене за укључивање у акцију, прво, дигиталног описмењавања нових нараштаја, а затим и њиховог оспособљавања за надлазеће широко коришћење дигиталних технологија, потребно је, пре свега, имати прецизне податке о томе да ли у школама постоје рачунари, затим, где се, унутар школа, они налазе и да ли су доступни ученицима и да ли су прикључени на интернет. Ово су полазни подаци који, сами по себи, не казују много. Стога је битно знати нешто више о изворима информација до којих се, током образовног процеса, може доћи путем рачунара, о њиховој компетентности и поузданости, о развијености интерактивних софтверских алата и њиховим предностима и ограничењима у приступу интернету и интранету, могућностима приступа на сајтове образовних институција или мрежама образовних институција и, наравно, доступности наменски отвораних е-маил сервиса ради остваривања комуникације на релацији ученици – наставници - родитељи.

Компаративно истраживање обављено на узорку од 21 државе (2013. година) је показало да неке од, економски и технолошки, веома развијених земаља нису могле да се похвале да њихови образовни систему у потпуности располажу са неким од горе наведених ресурса (Fraillon et al 2014). Ово је пре свега, последица постојања различитих националних развојних стратегија и ни у ком случају не може послужити као разлог за правдање сопствених недостатака. Србија, која је у великом технолошком заостатку за развијеним светом сада се налази пред изазовом убрзане модернизације, како би ухватила корак са тим истим светом.

Једно од великих питања везаних за образовање за дигитално доба је и социјална димензија образовања. Другим речима, квалитетан људски потенцијал се налази у свим друштвеним слојевима а не само у привилегованим (Миладиновић, 2004: 154). Истраживања друштвене покретљивости указују да, код нас, постоје велике друштвених неједнакости у образовању (Миладиновић 2014; Миладиновић 2015). То је историјска константа, с обзиром да су неједнакости евидентиране још од најранијих истраживања по завршетку Другог светског рата (Милић 1959; Миладиновић 1992; Станојевић 2013). Њихова суштина се огледа у томе да веће животне шансе да дођу до највиших нивоа образовања имају деца високообразованих који, уједно, заузимају и највише друштвене по-

ложаје. Високоразвијене земље инсистирају на антидискриминационој политици равноправности у приступу свим нивоима образовања. Но, и поред тога, многи, а посебно припадници нижих друштвених слојева, се сусрећу са различитим социјалним препрекама током свог образовања.

Дигитализација нуди могућност превазилажења многих потенцијалних препрека, почев од образовања на даљину, које може значајно да смањи трошкове образовања па се до примене информационо-комуникационих технологија у проналажењу литературе, савладавању градива и осталим школским активностима. Оно што је потребно је одговарајућа инфраструктура. Није случајно да су нека друштва прокламовала право на бесплатан широкопојасни интернет. Штавише, данас има доста градова, који су исти обезбедили својим становницима. Притуп интернету постаје опште људско право а у интересу је сваког организованог друштва да га учини доступним свакоме, ако не бесплатно, а оно бар, по приступачним ценама.

Приступ интернету није довољан да би се неко укључио у образовање за дигитално доба. Нужно је обезбедити, с једне стране, безбедност на интернету а, с друге стране, оспособити кориснике интернета, а посебно оне који се налазе у процесу школовања, знањима о различитим врстама интернет превара и вештинама њиховог препознавања и избегавања (Drakulić & Drakulić 2014: 296-374). Реч је о врло сложеном проблему, тим пре што је интернет отворен за попуњавање те на њему има веома много материјала различитог порекла и намене. Многи од извора информација на интернету су непоздани те је веома важно препознавати оне праве и имати умеће у препознавању ваљаних информација. Да би се то постигло, потребно је развити инфраструктуру, и повезати различите учеснике у јединствене мреже. Ово посебно важи за образовне, истраживачке и културне институције. Тиме би се извршила концентрација знања и створили виртуелну „трустови мозга“.

Закључци

Европска унија је Римском декларацијом (март 2017) позвала све чланице да да своје образовне системе прилагоди дигиталном добу. Полазно становиште за ово је уверење да ће нове технологије, а пре свега роботика, вештачка интелигенција, клауд компјутинг и блокчеин, убрзати дигитализацију. Очекивана последица тога су значајне измене у структури рада, при чему ће се нека занимања гасити, друга мењати а трећа настајати, због чега је од великог значаја да друштва и државе инвестирају у развој дигиталних вештина (European Commission 2017). Други речима данас је највећи ризик по савремено друштво да не буде адекватно припремљено за примену наступајућих дигиталних технологија (European Commission 2018: 2).

Митровић (2017: 9) наводи да је у Србији 2015. године 251.162 студента уписало факултете а од тог броја је 7,7% уписало рачунарске смерове; 5% дипломираних студената у Србији је завршило факултете за информационо-

комуникационе технологије а 4,5% је завршило природно-математичке факултете. У Србији, иначе, годишње дипломира око 1.000 ИТ стручњака а тренутно недостаје око 15.000. Очигледно је да постоји диспропорција између реалног броја текућих студената информационах технологија и потребе за том врстом кадрова. Другим речима, друштво и образовни систем се налазе, с једне стране, пред потребом повећавања броја ученика и студената у овој области и, с друге стране, пред изазовом да се за догледно време не уђе у нову диспропорцију насталу хиперпродукцијом оваквих стручњака.

И поред тога што многе земље улажу велике напоре у технолошки развој, дигитално описмењавање и оспособљавање младих за рад са дигиталним технологијама, то још увек не значи да се дигиталне неједнакости смањују. Оне су посебно видљиве када је реч о изградњи дигиталне инфраструктуре и развоју њима одговарајућих знања и вештина. Проблем представља податак да је, чак и у земљама Европске уније, приметан недостатак интересовања, девојака за студије информационо-комуникационих технологија и STEM дисциплина (European Commission, 2018:2). Последица тога је угрожавање социјалних и привредних капацитета друштва али такође и потенцијално продубљивање родних неједнакости.

Велику помоћ у смањивању дигиталних, али и других, неједнакости може да пружи шира употреба интернет технологија у образовању. Демократичност интерната се, између осталог, огледа и у томе што је свима доступан и може бити ефикасан у смањивању разлика у резултатима учења код деце која долазе из породица различитог економског и образовног статуса (UNICEF 2017). Кључни проблем је у томе што, чак и у најразвијенијим земљама, још увек, није учињен већи напредак у повезивању дигиталних технологија и учења.

Литература

- Bennett, S., Maton K. and Kervin, L. (2008) „The 'digital natives' debate: A critical review of the evidence“. *British Journal of Educational Technology*, 39(5), 775–786. doi:10.1111/j.1467-8535.2007.00793.x
- Buckingham, D. (2006). „Defining Digital Literacy: What Do Young People Need to Know About Digital Media?“ *Digital Kompetanse*. 1(4), 263–276.
- Demunter, C. (2006) „How Skilled are Europeans in Using Computers and the Internet?“ *Statistic in focus* no 17. Luxembourg: European Comision. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3433488/5439785/KS-NP-06-017-EN.PDF/436995e1-4034-4c04-bac5-5ba1eea36d65>
- DiMaggio, P., Hargittai, E. (2001) „From the 'Digital Divide' to 'Digital Inequality': Studying Internet Use as Penetration Increases“. *Working Paper #*. Princeton: Center for Arts and Cultural Policy Studies, Princeton University.
- Dobson, T., Willinsky, J. (2009) „Digital Literacy“. in D. Olson & N. Torrance (Eds.) *The Cambridge Handbook of Literacy* (Cambridge Handbooks in Psychology), 286–312. Cambridge: Cambridge University Press.

- Drakulić, M. & Drakulić, R. (2014) „Cyber Crime“ in V. Urošević (ed.): *Cyber Crime and the Links to Irregular Migration and Human Trafficking*, 169–401. Belgrade: Ministry of the Interior of the Republic of Serbia.
- Eriksen, T. H. (2003) *Tiranija trenutka: brzo i sporo vreme u informacionom društvu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- European Commission (2017) *A concept paper on digitisation, employability and inclusiveness. The role of Europe*. http://ec.europa.eu/newsroom/document.cfm?doc_id=44515.
- European Commission (2018) *Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions: on the Digital Education Action Plan*. Brussels: EC. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A22%3AFIN>
- Eurostat (2017) *Being young in Europe today – digital world*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Being_young_in_Europe_today_-_digital_world
- Eurostat (2018) *People who used a computer or the internet on a daily basis, EU-28, 2011-2016*, [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:People_who_used_a_computer_or_the_internet_on_a_daily_basis,_EU-28,_2011-2016_\(%25_share\)_BYIE18.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:People_who_used_a_computer_or_the_internet_on_a_daily_basis,_EU-28,_2011-2016_(%25_share)_BYIE18.png)
- Eurostat (2018) *People who used the internet on a daily basis, by age and by formal education, EU-28, 2016* [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:People_who_used_the_internet_on_a_daily_basis,_by_age_and_by_formal_education,_EU-28,_2016_\(%25_share\)_BYIE18.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:People_who_used_the_internet_on_a_daily_basis,_by_age_and_by_formal_education,_EU-28,_2016_(%25_share)_BYIE18.png)
- Fraillon, J., Ainley, J., Schulz, W., Friedman, T., Gebhardt, E. (2014) *Preparing for Life in a Digital Age: the IEA International Computer and Information Literacy Study International Report*. https://research.acer.edu.au/ict_literacy/8
- КОНУС (2014) *Наука у Србији 2010 – 2013*, Конференција универзитета Србије.
- Миладиновић, С. (1992) „Образовање и социјална мобилност“. *Теме*, 15(3–4), 271–289.
- Миладиновић, С. (2004) „Друштвена покретљивост као фактор глобалне друштвене конкурентности“, у: *Технологија, култура и развој X*, 147–156. Београд: Удружење “Технологија и друштво”, Институт “Михајло Пупин”, Центар за истраживање развоја науке и технологије.
- Миладиновић, С. (2013) „Константе културног контекста и транзиција“. *Култура*, 140(2013), 333–353.
- Miladinović, S. (2014) „The Function of Information Communication Technology in Creation of Social Capital“, in Vladimir Urošević (Ed.) *Cyber Crime and the Links to Irregular Migration and Human Trafficking*, 23–90. Belgrade: Ministry of the Interior of the Republic of Serbia.
- Миладиновић, С. (2014) „Друштвене неједнакости у високом образовању“, у: *Образовање и балканска друштва на путу културе мира и евроинтеграција* (Н. Јовановић, С. Марковић Крстић, Ј. Милошевић Радуловић прир.), 193–206. Ниш: Филозофски факултет.
- Миладиновић, С. (2015) „Проблем друштвених неједнакости у образовању“, у: *Технологија, култура и развој XXII*, 74 – 86. Београд: Удружење “Технологија и друштво”, Институт “Михајло Пупин”; Центар за истраживање развоја науке и технологије.

- Милић, В. (1959) „Социјално порекло ученика средњих школа и студената“. *Статистичка ревија*, IX(1–2), стр. 43–84.
- Митровић, Б. (2017) *На путу ка благостању 4.0 Дигитализација у Србији*. Београд: Friedrich Ebert Stiftung.
- Народна скупштина Републике Србије (2017) Програм Владе Републике Србије кандидата за председника владе Ане Брнабић, Београд, 28. јун 2017. године. http://www.media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/ekspoze-mandatarke-ane-brnabic280617_cyr.pdf
- Norris, P. (2001) *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Обрадовић Ђук, Ј., Митић, П., Дмитровић, М. (2017) „Значај улагања у науку – регионална и национална анализа“, XXIII скуп Трендови развоја: “Положај високог образовања и науке у Србији”, Златибор, 1–4. http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2017/radovi/T2.1/T2.1-3.pdf
- OECD (2001) *Understanding the Digital Divide*. <http://www.oecd.org/dataoecd/38/57/1888451.pdf>;
- Prensky, M. (2001) „Digital Natives, Digital Immigrants, Part II. Do they really think differently?“ *On the Horizon*, 9(6), 1–6.
- Prensky, M. (2001a) „Digital Natives, Digital Immigrants“. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.
- Rouse, M. (2014) *Digital Divide, definition*, <https://whatis.techtarget.com/definition/digital-divide>
- RZS (2018) *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*, 2018. Београд: Републички завод за статистику.
- Spencer, M. M. (1986) Emergent Literacies: a Site for Analysis. *Language Arts*, 63(5), 442–453.
- Станојевић, Д. и Ранђеловић, Б. (2016) „Образовни стандарди за предмет Дигитална писменост у функционалном основном образовању одраслих“, у: *Техника и информатика у образовању*, 6. међународна конференција, 1–6. Чачак: Факултет техничких наука.
- Станојевић, Д. (2013) „Међугенерациска образовна покретљивост у Србији у XX веку“, у: Лазић, М., Цвејић, С. (ур.) *Промене основних структура друштва Србије у периоду убрзане трансформације*. 119–240. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду и Чигоја штампа.
- Stiakakis, E., Kariotellis, P., Vlachopoulou, M. (2010) „From the Digital Divide to Digital Inequality: A Secondary Research in the European Union“. In: Sideridis A. B., Patrikakis C. Z. (Eds.) *Next Generation Society. Technological and Legal Issues. e-Democracy 2009*. Lecture Notes of the Institute for Computer Sciences, Social Informatics and Telecommunications Engineering, vol. 26, 43–54. Berlin, Heidelberg: Springer.
- UNICEF (2017) *Stanje dece u svetu (2017) Deca u digitalnom svetu*. NY: UNICEF Odeljenje za komunikacije.
- Visser, M. (2013) *Digital Literacy Report Released for Midwinter*, Digital Literacy Libraries and Public Policy’s, Report of the office for Information Technology Policy’s, Digital literacy Task Forces. Washington: ALA.

Wilhelm, A. G., Thierer, A. D. (2000) „Should Americans be Concerned about the Digital Divide?“ *Insight on the News*, September 4, 16(33), 40–43. Arlington Heights: The Heartland Institute. https://www.heartland.org/_template-assets/documents/publications/7334.pdf.

Slobodan Miladinović

EDUCATION BEFORE THE DIGITAL CHALLENGE

Abstract: At the moment, digitization becomes a developmental imperative. This is mostly contributed to the development of the Internet as a new medium that allows the overall connection of the world and, consequently, to finding a large number of information. The question of digital literacy and, in general, digital education is being raised. Digital literacy is not limited to computer and Internet use only. Digital literacy means finding the right information, determining their credibility as well as their processing and connectivity. In this process, the issues of generations that grow up with digital technologies - digital natives and overcoming digital inequalities - are being posed. The modern education system is facing the challenge of digitization. Classic media is increasingly being replaced by digital. In that sense, it is also necessary to adjust the goals and outcomes of the educational process so that students are able to identify, process and link information. For such a task, it is necessary to provide the appropriate teaching infrastructure, starting from adequately trained teachers, through technical equipment to appropriate curricula and contents.

Key words: digitization, digital literacy, digital natives, digital inequalities, education.

Теодора Матић
Београд

УДК 37(497.11+560)
Прегледни научни рад

ПОЈАМ *ОТВОРЕНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ*: УНАПРЕЂЕЊЕ САРАДЊЕ СРБИЈЕ И ТУРСКЕ НА ПОЉУ НАУКЕ И ОБРАЗОВАЊА

Сажетак. Главна тема истраживања је унапређивање сарадње Србије и Турске на пољу науке и образовања сагледане кроз призму теорије „отворене цивилизације“, новоскованог израза турског социолога Реџепа Шентурка. Економска и политичка сарадња двеју земаља је, судећи по многим аналитичарима, достигла врхунац потписивањем Декларације о оснивању Високог савета за сарадњу Србије и Турске у октобру 2017. године, праћена културним утицајем Турске на Балкану који се интензивира током последње деценије оснивањем председништва ТИКА 2009. године, отварањем Института Јунус Емре у Београду 2015. и потписивањем Протокола о сарадњи Архива Србије и Дирекције државних архива Турске крајем исте године. Циљ рада је да испита одрживост основних постулата и претпоставки изнетих у књизи „Отворена цивилизација“ (*Açık medeniyet*) на конкретном примеру културне и образовне сарадње Турске и Србије и турске меке моћи на Балкану.

Кључне речи: Отворена цивилизација, Србија, Турска, регионална сарадња, ТИКА.

У светлу проактивне турске политике на Балкану која се прогресивно интензивира у току протекле деценије и даје све уверљивије и опипљивије резултате, нарочито на плану привреде, економије и туризма, поједини аналитичари се слажу у оцени да је тренутна сарадња Србије и Турске на врхунцу и да две државе имају најближе односе од распада Османског царства. Неоспорно је да турско ангажовање у региону у успону, али и да испољавање повећаног интересовања Турске за Балкан у различитим балканским земљама наилази на различита тумачења. О неоосманizmu као константи турске спољне политике и империјалној носталгији за изгубљеним територијама, при чему је наш фокус на османској Румелији, писало се и расправљало, а чини се, писаће се још много и убудуће. При сагледавању позиције Србије у овом феномену пожељно је да се не изгуби из вида цивилизацијски, културни и образовни аспект турског уплива на Балкан, који наизглед не даје брзе и конкретне резултате у мери у којој се они остварују на плану економије, трговине и туризма, али који има потенцијал да доведе до дугорочних и свеобухватнијих друштвених промена. Уважавањем цивилизацијске константе и значаја додира двеју култура који се, будући у позадини опипљивих резултата сарадње Србије и Турске, неретко губе из вида,

сместићемо предмет нашег истраживања у шири, цивилизацијски контекст, у коме је садржан кључ за разумевање мотивације турских иницијатива када је реч о пројектима културне и научне сарадње. Такође, будући да је заједнички именитељ турских пројеката у Србији, и уопште, на Балкану, реафирмисање османског наслеђа као веома важне компоненте у култури Балкана и идентитету Балканаца, као и промовисање позитивне слике о Османлијама и владавини Османског царства на овим просторима, корисно је размотрити тезу професора социологије и ректора Универзитета „Ибн Халдун“ у Истанбулу Реџепа Шен-турка о отвореној цивилизацији.

Турска је земља са разгранатом мрежом универзитета (према подацима из 2016. године, у Турској је било 170 универзитета, од тога 109 државни и 61 приватни), све већим бројем вакуфа и удружења различитог карактера која организују пројекте, симпозијуме и програме размене, стипендирају стручњаке из различитих области, улажу у издавачку делатност и образовну опрему итд. (Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, 2016). Релативно велики број едукативних програма и радионица доступан је на државном и локалном нивоу. Илустрације ради, од 1996. године се на нивоу града Истанбула организују ИСМЕК бесплатни програми који су тематски подељени и обухватају часове страних језика, музичко образовање, часове програмирања, ебру радионице, калиграфију, израду предмета народне радиности итд. Изнад свега, Турска показује доследност и вољу да инвестира у образовање и за ту сврху издваја значајан буџет (МЕВ гарогу..., 2018). Последњих година се у Турској све више говори о „турским образовним методама“ (Türkiye’de Eğitim Politikaları) и визији за 2013. годину, што подразумева темељно осмишљен програм измена у образовању, али не треба превидети употребу баш речи „политика“ као најпогодније на пољу науке и образовања. Турско удружење за научно-технолошка истраживања (TÜBİTAK) је државна институција повезана са Министарством науке, индустрије и технолошког развоја која се, осим издавачке делатности, бави стипендирањем пројеката и успешних студената.

У Турској се, посебно на нивоу високог образовања, током протекле деценије све израженије манифестује интересовање за студије (исламске) цивилизације и захтев за аутономијом мишљења, при чему је фокус на обнови исламске цивилизације и одбацивању оријентализма у науци и уопште, еврцентричног сагледавања реалности. Оштро се критикује интелектуална зависност од Запада, а као алтернатива се истиче нужност да се муслимани поново повежу са сопственом прошлошћу и традицијом, која им је, према схватањима неоосманиста, насилно отргнута. Овакви ставови и тежња ка препороду исламске цивилизације и реафирмацији традиционалних исламских вредности свакако нису новина, чак се може рећи да су од 18. до почетка 20. века били противтежа „прозападњачењу“ посредством танзиматских реформи које су поједини османски интелектуалци оштро критиковали јер су „увезене“ реформе и тековине западне цивилизације сматрале непомирљивим са исламским вредностима. За поменути период историје Османског царства карактеристична је запитаност о томе шта треба узети са Запада, а шта Западу треба дати.

Иако разматрање вредносно-идеолошке суштине неоосманизма превазилази оквире овог рада, подсетићемо да неоосманисти распад Османског царства и укидање калифата праћено Ататурковим реформама доживљавају као (насилно) преобраћење народа без преседана у историји наметнуто од стране елитних кемалистичких политичких кругова, што је код појединих турских аутора насловљено *ulusal bir ihtida*. (Davutoğlu, 2018, 2). Термин *ihitida* у овом случају треба схватити као скретање с (правог) пута и одбацивање традиционалних, дубоко укоревених вредности у корист страних, увезених вредности што се на енглески обично преводи као *national conversion*.

Међутим, за разлику од ослабљеног Османског царства које се борило да поврати моћ и углед у последњем столећу свог постојања, носилац жеље за процватом исламске цивилизације и снажне политичке воље да се иста оствари је сада модерна Турска, регионална сила са огромним потенцијалом, будући да располаже изузетним геостратешким положајем и „историјском дубином“ (Давутоглу, 2014). Турска је носилац исламске османске баштине која тежи да буде део европске културе. С тим у вези, последњих година сведочимо оснивању института и универзитета где се посебна пажња поклања студијама цивилизације. Студија *Отворена цивилизација* ректора Универзитета „Ибн Халдун“ Р. Шентурка која говори о исламској цивилизацији као примеру отворене цивилизације умногоме завређује нашу пажњу, тим пре што поједине његове хипотезе недвосмислено упућују на дела главног теоретичара неоосманизма, бившег министра спољних послова Турске Ахмета Давутоглуа. Једна од важних поставки Шентуркове студије јесте да је исламска цивилизација у прошлости била пример за миран суживот различитих народа и култура, а многи турски аутори, међу њима и Давутоглу, слажу се у оцени да је период османске владавине било златно доба Балкана. Један од њих је и Осман Аталај који у чланку насловљеном „Стратешки потез ТИКА-е на Балкану“ наводи да су балкански народи у османско доба живели у миру и просперитету, док се данас налазе под доминацијом Европе, Америке и Русије (Atalay, 2018). Шентуркова теза о отвореним и затвореним цивилизацијама, премда тежи да има универзално важење, посебно је применљива на територију Балкана. Међутим, пре него што изнесемо неке од главних поставки *Отворене цивилизације* релевантне за ово истраживање, навешћемо податке о обиму турских инвестиција на Балкану и Србији и институцијама које улажу на плану културе и науке, а међу којима су најрепрезентативније ТИКА и Вакуф „Јунус Емре“.

Турски културни утицај се у Србији остварује претежно, али не искључиво, кроз инвестиције у образовне институције и споменике културе. Одличан пример је ТИКА, Турска агенција за међународни развој и сарадњу, основана 1992. године, а у Србији присутна од 2009. године. Званично је дефинисана као „помоћ земљама у развоју кроз економску, трговинску, техничку, друштвену, културну и образовну сарадњу и заједничке пројекте“, а отварање представништва ТИКА у некој земљи поуздан је знак њеног улажења у операциону орбиту неоосманистичког пројекта, закључује наш истакнути оријенталиста и бивши амбасадор РС у Турској Дарко Танасковић у својој књизи *Велики повра-*

так Турске?: Неоосманизам или Исламизам (Танасковић 2015, 31). Да ТИКА (ТІКА, 2018) ужива пуно поверење и подршку садашње турске владе види се и у изјавама Ибрахима Калина, портпарола турског председника Р. Т. Ердогана, који оцењује да им њено ангажовање „осветљава пут“ и представља „пружање руке помоћи браћи на Балкану.“

На твитер налогу ТИКА представништва у Србији доступне су информације и обавештења о пројектима, иницијативама и волонтерским програмима који би требало да буду својеврстан допринос српском друштву у заштити османског/оријенталног културног наслеђа и тиме значајни за обе културе. Неки од бројних пројеката рестаурације споменика културе из османског доба реализованих у последње три године обухватају тврђаву Рам на Дунаву, Дамат Алипашино турбе и чесму Мехмед-паше Соколовића на Калемегдану. У склопу Програма размене искуства који ТИКА по други пут одржава, десет студената волонтера је ове године учествовало у акцији чишћења и одржавања Великог гробља у Новом Пазару које потиче из османског времена. Значајан допринос академској сарадњи представља Споразум о сарадњи ТИКА-е и Филолошког факултета у Београду потписан 2016. године, при чему је ТИКА донирала компјутерску опрему и опремила библиотеку Катедре за оријенталистику поводом прославе деведесетогодишњице њеног оснивања (ТІКА, 2016).

Осим ТИКА-е, важно место припада Канцеларији „Јунус Емре“ која има функцију турског културног центра и у Београду делује од 2015. године. Како се наводи на њиховом званичном сајту, циљ Вакуфа „Јунус Емре“ јесте да представља Турску, турски језик, историју, културу и уметност, да свим заинтересованима за турски језик, културу и уметност ван матице пружи знање и образовање и да успостави и негује културну сарадњу, размену и јача пријатељске везе са другим земљама (Yunus Emre Enstitüsü, 2015). Основан 2009. године, Вакуф „Јунус Емре“ је отворио 56 културних центара ван Турске, а циљ је да их до 2023. године, односно стогодишњице оснивања Републике Турске, буде 100 (Idem). На сајту се наводи да је мисија за 2023. годину да свет изблиза упозна Турску, а стратешки циљеви се могу сажети на културно-уметничке, циљеве у настави турског језика и туркологије, унапређење сарадње на пројектима, циљеве који се тичу организације управљања, циљеве на плану раста. Међу последње спада и поменути циљ – отварање 100 културних центара при чему се посебно истиче важност Балкана и Блиског истока које имају предност. Занимљиво је приметити да ова два региона припадају „интересним сферама“ неоосманиста. На тадашњој листи планираних отварања за 2015. годину, индикативно је да од 10 градова Београд заузима прво место, али и да на Косову делује чак 3 културна центра (Idem). Међу друге важне циљеве убрајају се:

- борба против предрасуда и негативних ставова о Турској на европском културном простору и рад на приближавању култура; подићи углед Турске и приказати је као јаку и богату земљу;
- промоција турске културе, посебно водећи рачуна о регионалним специфичностима земаља домаћина; истицање заједничких културних одлика;

- промоција турског као европског језика; осигурати да турски буде доступан у школама као други страни језик;
- коришћење модерних педагошких метода и средстава, уз уважавање међународних стандарда;
- улагање у превођење старе и нове турске литературе, како популарне тако и научне; стварање кадрова преводилаца чијим ће се залагањем више изучавати турска књижевност;
- помоћ отварању архива османских рукописа;
- промоција туркологије у међународним академским круговима;
- улагање у сарадњу турских уметника и интелектуалаца са њиховим колегама из света;
- културна сарадња са другим удружењима и проналажење спонзора за пројекте;
- улагање у пројекат који има за циљ да спречи замирање израде рукотворина на Балкану;
- улагање у културне пројекте Турака у дијаспори.

Приближно половину наведених циљева са Институтом „Јунус Емре“ дели едукативни центар Бејза који је стекао незванични статус турског културног центра захваљујући, пре свега, квалитетној настави турског језика, културним програмима, организовању студијских посета Турској, промоцији турске културе кроз различите манифестације и радионице попут Дана турске кухиње, Дана турског филма, ебру радионица итд. У опису манифестације под именом *Дани турске културе* у организацији едукативног центра Бејза наводи се да је њен циљ да „Турска покаже своје право лице Београђанима“ и да допринесе бољем разумевању цивилизације према којој, због историјских околности, у Србији постоји извештан отпор, иако су многи њени елементи уткани у српску традицију (Едукативни центар Бејза, 2016). Треба напоменути и да је у Београду отворена приватна основна школа Бејза.

Ово свакако нису једини, већ само неки од најрепрезентативнијих примера турског ангажовања на плану научне и културне сарадње са Србијом. Симпозијуми, културна и друга тематска окупљања се најчешће одржавају у Санџаку, а једна од скорашњих илустрација је иницијатива Представништва Турака у дијаспори и сродних народа (УТВ) које је на ифтару у Новом Пазару окупило свеже дипломце из Турске ради унапређивања сарадње између двеју земаља (Türkiye Mezunları, 2017).

Јасно је да овакви амбициозни пројекти и тежње захтевају значајна средства. Будући да је тешко доћи до тачних података о улагањима Турске у сваку земљу и сваки сектор појединачно током претходних пет година, информативно наводимо једну од табела М. У. Екинџија за период од 2008. до 2012. године. Ослањајући се на податке добијене од Турске централне банке и Косовске агенције за статистику, аутор износи улагања Турске у земље Балкана на годишњем нивоу изражена у милионима америчких долара. У складу са турском политиком која је признала независност Косова, турске инвестиције на Косову су посебно изражене.

Табела 1: Улагања Турске у балканске земље (мил. \$)

	2008	2009	2010	2011	2012
Албанија	3	0	3	5	5
БиХ	10	21	61	22	7
Хрватска	0	15	3	47	103
Косово	33	19	6	46	81
Македонија	1	0	8	71	12
Црна Гора	6	0	4	0	0
Србија	22	3	3	0	7
Укупно	75	58	88	191	215

Извор: Ekinci, 2014, 114.

Међутим, намеће се питање у којој мери су турска улагања и унапређење сарадње на Балкану део политике добросуседства и солидарности а колико део неоосманитичког пројекта повратка Турске на Балкан. Све је више аргумената који претежу у корист неоосманизма, бар кад је реч о конкретном случају Србије. Бројни чланци и студије изашли из пера турских мислилаца, универзитетских професора, новинара и дописника сведоче о турским стратешким циљевима, визији и снажној политичкој вољи да се поново освоји Балкан, тј. Румелија која је била „срце Османског царства“ и за коју се и данас користи израз *eski gönül coğrafyası*. Турска политичка реторика посебно обилује изјавама о турској помоћи „браћи на Балкану“ и подршци свим оним елементима који су повезани са Турском „историјом и срцем“ (Ekinci, 2013, 11). Један од покушаја да разумемо ко и у којој мери на Балкану дели ова „братска“ осећања са Турском долази од истог аутора, М. У. Екинџија. У чланку насловљеном „Turkey’s ‘Zero Problems’ Era in the Balkans“, аутор износи статистичке податке о промени ставова према Турској у балканским земљама у 2008. и 2011. години. Као извор се наводи Gallup Balkan Monitor, а подаци недвосмислено показују да је од свих балканских земаља Србија у 2008. години имала највећи проценат грађана који имају непријатељски став према Турској (22,8 %). Тај број се смањивао на 19% у 2011. Насупрот томе, Албанија је земља која је 2008. године имала најпозитивнији став према Турској са 80%, а у стопу је прати Косово са 79,3% (Idem, 22). Подсетићемо да Турска није само признала једнострано проглашену независност Косова, већ се и активно ангажовала да што већи број исламских земаља прати њен пример.

Ако оставимо „турско питање“ по страни и усредсредимо се на Балкан као цивилизацијску зону и на оно што је наш дипломата и водећи оријенталиста Д. Танасковић назвао „српским питањем“ којим се неоосманити увелико темељно баве у Турској (Д. Танасковић, 2011, 23), навешћемо неколико извора који илустративно показују другу страну медаље, психолошки доживљај Ср-

бије из турске (неоосманистичке) перспективе у културном и цивилизацијском смислу. Они су значајни јер су уврштени у обавезну литературу на многим турским универзитетима или бар осликавају доминантни поглед на свет (неоосманистичке) интелектуалне елите. Индикативан је чланак Џенка Тамера из априла 2017. године на сајту Анкарског центра за истраживање кризних ситуација и политике (АНКАСАМ) који говори о стварању дугорочних идентитета и стратегије у циљу враћања Турске на Балкан. Аутор истиче да је један од начина да се придобије Балкан стварање позитивне слике о Османлијама и њиховој правичности, што представља, као што смо до сада могли да закључимо, кључну константу у реторици неоосманиста. Осим тога, кроз остваривање турског утицаја на што већи број етничких група, требало би минимализовати утицај Ирана на Балкану. Имајући у виду тренутну ситуацију, аутор додаје да су то дугорочни циљеви и препоручује осматрање друштвених вредности (Tamer, АНКАСАМ, 2017). Другим речима, циљ је формирање „стратегијског менталитета“, тако да буде у складу с новим условима, тј. створити код балканских народа „исто поимање историје и простора, без обзира на порекло“, оцењује Ахмет Давутоглу у свом програмском делу *Стратегијска дубина: Међународни положај Турске*. Он подвлачи важност мењања дефиниције централне домовине и сливања с другим елементима на датом простору што је једна од одлика Османлија (Давутоглу 2014, 496–498).

Уколико се по страни оставе циљеви изразито политичког и економског карактера, дугорочни утицај на друштвене вредности и преобликовање имица Османлија у уобразиљи православног „милета“ требало би да (делимично) изврши заштита и промоција турске културе, посвећеност ширењу и популаризацији турског језика и организовање програма размене за студенте и истраживаче. Давутоглу говори о нужности коренитог мењања „антиосманског и антитурског имица који на Балкану нарочито Срби и Грци често воле да истичу у први план“ и даље наводи да одбијање политичке културе и институција наслеђених од Османског царства доводи до озбиљних проблема на Балкану. Стога, Турска мора наступити тако што ће елементе глобалног ривалитета пажљиво анализирати и примењивати у региону (Idem 293). У складу с поменутиим циљевима, Турска се настоји приказати као земља-мост. Давутоглуово дело *Ben-Idraki* које још није преведено на српски језик користи три главна појма којима се користимо када се постављамо у односу према свету, другим културама и цивилизацијама. Имајући у виду да нам је потребан „други“ да бисмо дефинисали себе и да бисмо открили сопствени идентитет, Давутоглу користи изразе *diğerleri* (други, остали) и *öteki* (други) насупрот личној заменици *ben* (ја) која је много више од тога. *Ben* за Давутоглуа представља сопство, лични идентитет, дубоко укорењене вредности и полазиште, *diğerleri* су остали, којима се по правилу не придаје превелика важност, а коју Давутоглу донекле користи као еквивалент енглеском *the rest* и даје пример западњачким ниподаштавања свега што не припада западној цивилизацији у Хантингтоновом *Судару цивилизација: the West and the rest* (Davutoğlu, 2018, 41). За наше истраживање је најважнији појам *öteki* који се на српски језик може превести

као „други, онај са друге стране“, а носи конотацију нечега што не само да је суштински другачије од „ја“ већ му се и супротставља. Претпоставља се некакво одмеравање снага и конкуренција која не мора да се манифестује на физичкој равни, или дијалог при чему свако остаје на својој страни. Занимљиво је и поучно да Давутоглу даје један од примера узимајући Србина као полазиште за кога је један такав „други“ нужно Муслиман или Хрват (*Idem*). Из оваквог примера може се закључити, између осталог, да је реч о Давутоглуовој пројекцији при чему су „ја“ и „други“ заменили места, па су Срби у улози оних са друге стране, супротстављених, а као такви, не могу бити искрени партнери, јер, као што појам *öteki* упућује, не стоје на истој страни.

Иако не врши дужност министра спољних послова од маја 2016, Давутоглуовим научним радовима и идејама се поклања заслужена пажња у научним и универзитетским круговима, а Дарко Танасковић запажа да је неоосманизам, иако сада већ у сенци ердоганизма, политички надживео свог теоретичара (2016, 11).

Овде на сцену ступа теза професора Р. Шентурка о отвореној цивилизацији при чему је могуће уочити да је његово сагледавање реалности у цивилизацијском контексту веома слично визији А. Давутоглуа. Шентурк изводи поделу на отворене и затворене цивилизације, при чему су отворене цивилизације оне које уважавају право на постојање других цивилизација, док затворене цивилизације сматрају себе супериорнима у односу на све друге и настоје да их униште. Отворене цивилизације се по правилу темеље на отвореној науци која омогућава већу друштвену толеранцију и међусобно уважавање различитости мишљења. Посебну пажњу посвећује слободи говора и мишљења. Као најбољи пример отворене цивилизације наводи исламску, још током својих зачетака у Медини, јер је првобитна муслиманска заједница остварила миран суживот са Јеврејима и хришћанима. Османска цивилизација је, према ауторовом схватању, такође отворена цивилизација која се темељи на принципу *adamiyyah*, те стога посматра све људе као потомке Адама, а читаво човечанство као целину. Опис отворене цивилизације може деловати амбициозно, с обзиром на одлике које би таква цивилизација требало да поседује, а које се односе на људске слободе и права која се ни данас не поштују у потребној мери, чак ни у друштвима која се сматрају веома развијеним, толерантним и освешћеним, па оцена да је исламско друштво пре више векова било на таквом ступњу друштвеног и духовног развоја делује помало идеалистички, па и наивно.

С друге стране, аутор као примере затвореног друштва које се темељи на „затвореној науци“ узрокованој модернизацијом и увођењем образовног система који је стандардизовао мишљење, наводи државе настале распадом Османског царства на Балкану, Блиском истоку и северној Африци (*Şentürk* 2018, 74). Ово је својеврсна критика упућена вестернизацији Османског царства, увођењу секуларног система и позитивистичким наукама које су потиснуле фикх. Аутор констатује да је османски космополитизам замењен хомогеним пројектом грађења нације што представља својеврсну регресију када се узме у обзир да је Османско царство, захваљујући свом отвореном приступу, оства-

рило хармоничан суживот са другим цивилизацијама (Idem, 36–37). Мислимо да је непотребно нагласити да је овде превасходно реч о цивилизацијама народа који су улазили у територијалне оквире Османског царства, а много мање о ‘односима добросуседства и међусобног уважавања’ са околним земљама. Овде можемо повући паралелу са Давутоглуовим схватањем цивилизације. Давутоглу османско усмерење ка Балкану пореди са Андалузијом и Могулским царством, „позорницама многостране и мултикултурне цивилизацијске интеракције“ (Давутоглу 2014, 497). За Тарика ибн Зијада не постоји централна географија, већ географија видика где ће моћи заједно да се живи са сваким народом, а долазак Шпанаца католика доноси уништење мултикултурне структуру у овој земљи „где су се вековима стапали многи различити народи и културе“ (Idem, 292). Опис који се може применити на Османско царство, а осим тога, прави пример Шентуркове отворене цивилизације.

Сличност у схватањима А. Давутоглуа и Р. Шентурка огледа се и у виђењу балканске кризе као покрета за елиминацију ислама и османског идентитета у региону. Аутор *Отворене цивилизације* износи своје тврдње с мање дипломатске увијености наводећи да концепт цивилизације која настоји да се наметне и да уништи све остале припада Србима и Хрватима, а да су некадашње територије Царства, међу којима Балкан заузима истакнуто место, поприште сукоба због преласка са живота у отвореној цивилизацији Османског царства на живот у затвореним цивилизацијама модерних националних држава (Şentürk 2018, 235). Па ипак, чини се да не уочава недоследност док примећује да је Алија Изетбеговић сматрао исламску цивилизацију супериорном у односу на све друге и одбацивао сваки покушај њене трансформације или синтезе са другим цивилизацијама. Треба ли закључити да је отворена цивилизација могућа само онда када исламска империја показује извештан степен толеранције према својим зимијама?! На такав закључак свакако упућују примери Андалузије, Могулског царства и Османског царства.

И док се надамо да ће турско деловање у културној и образовној сфери у Србији дати конструктивне резултате и унапредити односе две земље, не треба да занемаримо изучавање историје и освешћивање свих компоненти балканског идентитета. На тај начин ћемо моћи да уђемо у сваки дијалог као равноправан партнер који ће моћи, обогатен историјским искуством, да поштујући и уважавајући другог, не заборави на себе. Посебно не треба да заборавимо да култура увек најбрже и најуспешније прелази државне границе и друге бране, како је зналачки приметио Дарко Танасковић (2015, 180–181).

Литература

- *** (2018) – МЕВ raporu: Ezan okuma, Arapça bilgi, hafızlık ve din kitapları için 4 milyar 255 milyon TL harcandı. *ABC Gazetesi* <http://t.thenewyoungturk.com/egitim/meb-raporu-ezan-okuma-arapca-bilgi-hafizlik-ve-din-kitaplari-icin-4-milyar-255-milyon-tl-harcandi/>, приступ: 22.8.2018.

- Atalay, O. (2018) TİKA'nın Balkanlar'a stratejik hamlesi. *Yeni Tan Gazetesi*. <http://yenitangazetesi.com/2018/06/05/tikanin-balkanlara-stratejik-hamlesi/>, приступ: 8.9.2018.
- Давутоглу, А. (2014) *Стратегијска дубина: Међународни положај Турске*; превод с турског Сенка Ивошевић Ипек. Београд: Службени гласник.
- Davutoğlu, A. (2018) *Medeniyetlerin Ben-İdraki: Medeniyet Teorisine Mukaddime*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Едукативни центар Бејза (2016), доступно на : <http://bejza.edu.rs/mediji-o-nama/>, приступ: 9.8.2018.
- Ekinci, M. U. (2013) *Turkey's "Zero Problems" Era in the Balkans*. Ankara: SETA, No. 1.
- Ekinci, M. U. M. U. (2014) *A Golden Age of Relations: Turkey and the Western Balkans During the AK Party Period*, Insight Turkey Vol. 16, (1), pp. 103–125.
- Yunus Emre Enstitüsü (2015), https://www.yee.org.tr/sites/default/files/2023_vizyonu.pdf, приступ: 2.8.2018; <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, приступ: 2.8.2018.
- Јевтић, М. (2000) *На истоку запада: Разговори са Дарком Танасковићем*. Београд: Паргенон.
- Tamer, C., ANKASAM (2017) <https://ankasam.org/turkiyenin-gonul-cografyasina-donusu-ve-balkan-turkleri/>, приступ: 15.8.2018.
- Танасковић, Д. (2011) *Срби пред изазовима неоосманизма. Политеиа – Научни часопис за друштвена питања*, број 2, 19-30.
- Танасковић, Д. (2015) *Велики повратак Турске?: Неоосманизам или Исламизам*, 3. допуњено изд. Београд: Службени гласник.
- Tanasković, D. (2016) *From Neo-Ottomanism to Erdoganism: a doctrine and foreign policy practice of Turkey* [translator Ivana Čorbić, Miloš Dimitrijević]. Belgrade: Association of Non-Governmental Organisations of Southeast Europe – CIVIS.
- (2017) Сарадња Србије и Турске од кључне важности за стабилност на Балкану: Ердоганова порука уочи доласка у Београд. *Телеграф*. <http://www.telegraf.rs/vesti/politika/2902519-saradnja-srbije-i-turske-od-kljucne-vaznosti-za-stabilnost-na-balkanu-erdoganova-poruka-uoci-dolaska-u-beograd>, приступ: 17.8.2018.
- TİKA -Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (2016) http://www.tika.gov.tr/tr/haber/sirbistan%27da_belgrad_universitesi_filoloji_fakultesi_teknik_donanim_destegi-22358, приступ: 19.8.2018.
- TİKA- twitter (2018) <https://twitter.com/belgradtika>, приступ: 18.8.2018.
- TÜBİTAK (2018) <https://www.tubitak.gov.tr>, приступ: 23.8.2018.
- Türkiye Mezunları – Haberler (2017) <https://www.turkiyemezunlari.gov.tr/haberler/1027/sirbistanli-turkiye-mezunlari-iftarda-bulustu/>, приступ: 21.8.2018.
- Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı – Üniversiteler (2016) <http://yok.gov.tr/>, приступ: 20.8.2018.
- Şentürk, R. (2018) *Açık Medeniyet: Çok Medeniyetli Toplum ve Dünyaya Doğru*, 5. baskı. İstanbul: İz Yayıncılık.

Teodora Matić

NOTION OF OPEN CIVILIZATION: IMPROVING THE COOPERATION BETWEEN SERBIA AND TURKEY IN THE FIELD OF SCIENTIFIC RESEARCH AND HIGHER EDUCATION

Summary: The central theme of this research is the improvement of cooperation between Serbia and Turkey in the field of scientific research and higher education through the prism of “Open civilization”, a neologism coined by Turkish sociologist Recep Şentürk. According to many analysts, economic and closer political cooperation between the two countries reached its peak level in October last year, when a joint political declaration on the establishment of the High Council for Serbian-Turkish Cooperation was signed. It had been followed by intensification of Turkish cultural influence in Serbia over the last decade (Opening of Turkish Cooperation and Coordination Agency in 2009 and Yunus Emre Institute in Belgrade in 2015, signing of the agreement on archival cooperation etc.). By taking into consideration the theory of “Open civilization”, this research aims at testing its viability in the particular case of Turkey’s soft power in the Balkans and its cultural and educational cooperation with Serbia.

Key Words: Open Civilization, Serbia, Turkey, Regional Cooperation, TIKA.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Часопис објављује радове на српском и на енглеском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује стручне радове, приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и треба да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју e-mail адресу. Текст рада треба доставити електронском поштом: формат .doc или docx, фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1,5.

Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду. Примери:

- књига: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница*. Београд: Плато.
- текст у књизи: Џуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- чланак у часопису: Божовић, Р. Р. (2003) „Секте, култови и толеранција према њима“, *Теме XVIII* (1): 119–131.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Адреса: Годишњак за социологију
Ђирила и Методија 2
18 000 Ниш

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The Journal publishes papers in Serbian and English, as well as in Croatian and Bosnian. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and key words in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically, through email (format: .doc or .docx; font: Times New Roman, 12pt; line spacing: 1.5).

All references cited in the body of the text should be given in brackets, eg. (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper. Sample examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) «On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress», in *The Foucault Reader* (P. Rabinow, ed.). New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Devine, F. (1998) «Class Analysis and the Stability of Class Relations». *Sociology* 32: 23–42.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Address: Sociological Annual
Faculty of Philosophy
Cirila i Metodija 2
18 000 Nis
Serbia

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ
XIV/21 (2018)

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Штампа
Графичко предузеће SCERO PRINT
Ниш 2018.

Електронско издање
http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm

ISSN 1451-9739

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски
факултет у Нишу ; уредник Наталија
Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (2005)- . - Ниш :
Филозофски факултет, 2005- (Ниш : Свен).
- 24 cm

Dostupno i na: [https://izdanja.filfak.ni.ac.
rs/casopisi/2013/godisnjak-za-sociologiju](https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/2013/godisnjak-za-sociologiju).
- Годишње. - Уредници: од бр. 3 (2007)
Бранислав Стевановић; од бр. 5 (2009)
Горана Ђорић; од бр. 8 (2012) главни и
одговорни уредник Драгана Захаријевски. -
Штампарије: од бр. 3 (2007) Графика Галеб,
Ниш; од бр. 4 (2008) Свен, Ниш; од бр. 8
(2012) Scero print, Niš; од бр. 14/15 (2015)
Филозофски факултет, Ниш; од бр. 16 (2016)
Scero print, Ниш. - Од бр. 16 (2016) излази
два пута годишње. - Текст од бр. 10/11 (2013)
на срп. и рус. језику.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију -
Филозофски факултет у Нишу

COBISS.SR-ID 121295372